

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

(повна назва кафедри)

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Військове мистецтво козаків під час Національно-визвольної
війни 1648-1657 рр.»**

«Martial art of the Cossacks during the National Liberation War of (1648-1657)»

Виконав: здобувач денної форми навчання

спеціальності 032 Історія та археологія

Лиховидов Андрій Миколайович

Керівник к.і.н., доц. Левченко Г. С. _____

Рецензент к.і.н., доц. Петрова Н. О.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2022 р.

Захищено на засіданні ЕК № __

протокол № __ від _____ 2022 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS,
бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Бачинська О. А.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2022

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база роботи	6
Розділ 2. Уявлення про військову підготовку, комплекс озброєння та спорядження козацького війська.....	23
Розділ 3. Військове мистецтво як елемент тактики ведення війни.....	43
3.1. Великі перемоги козаків 1648 р.: битва під Жовтими водами та Корсунська битва.....	44
3.2. Особливості використання місцевості: Битва під Пилявцями ...	54
3.3. Зборівська перемога як результат успішної військової тактики.....	58
3.4. Нові елементи в тактиці оточення ворога: битви під Берестечком та під Батогом.....	62
Висновки.....	67
Список використаних джерел та літератури.....	71

ВСТУП

Найголовнішим завданням будь-якого суспільства є захист його території та його цінностей. Головною опорою та захистом держави виступають збройні сили, армія. Українське козацтво, що виникло на південних українських землях в XV ст., отримало визнання в Європі, як і сучасне українське військо, хоробрість та вправність якого захоплює увесь цивілізований світ. Основу козацького війська становили піхотинці, хоча на той час різкого розмежування між піхотою і кіннотою не було і кожен козак був універсальним воїном. Козацьке військо могло довго і ефективно тримати оборону, використовуючи власний обоз, а також непомітно підійшовши до ворога блискавично захопити його позиції та піти в успішний наступ. Тому козаки й прославилися саме як піхотинці: своїми бойовими якостями, вмінням якісно використовувати місцевість у бою, організовувати облогу фортець і, спираючись на розвідувальні дані, наносити раптові удари по ворогу в польових боях.

У військовому мистецтві різних народів світу виявлялись як подібні, так і відмінні підходи й принципи здобуття перемоги під час бойових зіткнень. Саме базисні принципи підготовки й ведення війни та специфічні підходи й засоби проведення бойових операцій і стали основою для виникнення військової стратегії.

Треба зазначити, що впродовж тисячоліть зазнали змін озброєння, методи і зміст бойової діяльності та профільної підготовки воїнів. За таких обставин змінювалась тактика, трансформувались принципи проведення й керування конкретними бойовими операціями та засади планування й реалізації військово-стратегічних намірів. Додатковий вплив на формування відмінностей військового мистецтва мали особливості соціально-економічного розвитку, географічного розташування, самобутні національні військові традиції тощо. Інакше кажучи, військове мистецтво постійно зазнавало закономірних змін. Поряд із цим, тривалий час у різних збройних

формуваннях лишались подібними певні засади й принципи військової стратегії. Тому **актуальність** вивчення цієї теми залишається завжди. Особливо зараз гостро постала потреба вироблення військових тактик та стратегій для переможного ведення військових дій.

Мета: реконструкція військового мистецтва козаків під час Національно-Визвольної війни 1648-1657 рр.

Для розв'язання мети були поставлені наступні **завдання:**

- дослідити вивчення тематики військового мистецтва козаків в історичній літературі;
- з'ясувати особливості військової організації запорозького козацтва періоду Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.;
- охарактеризувати комплекс озброєння та спорядження козацького війська;
- визначити особливості військової служби запорозької кінноти та піхоти;
- проаналізувати визначні битви на предмет військового мистецтва.

Об'єкт: козацьке військо періоду Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.

Предмет: дослідження військового мистецтва козаків часів Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.

Хронологічні рамки охоплюють період 1648-1657 рр. Нижня межа визначається 1648 р. – початком Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Верхня межа визначається 1657 р. – датою смерті гетьмана та завершенням Національно-визвольної війни.

Територіальні межі роботи охоплюють території на яких розгорнулась Національно-визвольна війна 1648-1657 рр., зокрема це території Київщини, Поділля, Волині та Лівобережної України.

У дипломній роботі було використано низку **методів дослідження**. Особливого значення в дослідженні теми набуває проблемно-хронологічний метод, завдяки якому послідовно розглянуто основні етапи

вивченості теми військового мистецтва козаків у історичній літературі. Історико-порівняльний метод надав змогу проаналізувати кожен з історіографічних етапів та порівняти, виділивши загальні тенденції розвитку історичної науки. Крім того, зазначений метод використовувався для порівняння особливостей військового мистецтва часів Національно-визвольної війни у порівнянні з іншими періодами розвитку козацтва. Завдяки методу аналізу та синтезу виділено основні особливості ведення війни козаків, використання прийомів та «хитрощів» бою.

Структура роботи. Робота складається зі вступу та трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. У першому розділі «Історіографія та джерельна база роботи» проаналізовано стан вивченості теми, наявна історична література характеризується відповідно за хронологічним принципом. Джерельна база представлена козацькими літописами та наративними матеріалами. Другий розділ «Уявлення про комплекс озброєння та спорядження козацького війська» висвітлює питання особливостей козацької зброї, військової служби запорозької кінноти та піхоти. У третьому розділі «Військове мистецтво як елемент тактики ведення війни», на прикладі визначних битв досліджуваного періоду охарактеризовано використання козацьких хитрощів під час ведення війни.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА РОБОТИ

Проблема вивчення теми військового мистецтва неодноразово ставала предметом досліджень науковців. Загалом опрацьовану історіографію можна розділити за хронологічним принципом на дорадянську, радянську, сучасну та зарубіжну.

Проблематика військового мистецтва в період Національно-Визвольної війни постійно досліджувалась науковцями, в тому числі і істориками **дорадянського періоду**. Але більшість досліджень цього періоду носили переважно загальноісторичний контекст та присвячені або ж в загальному історії козацтва, або ж окремо постаті Б. Хмельницького. Дослідники окремо не виділяли військове мистецтво як окремий об'єкт досліджень. Проте, навіть у загальних працях надавалась характеристика військовому забезпеченню у підготовці до війни. Серед таких досліджень слід виділити праці Д. Яворницького, М. Грушевського, М. Костомарова тощо.

Історик Д. Яворницький у своїй трьохтомній праці «Історія запорозьких козаків» надав детальну характеристику соціально-економічному, територіальному, повсякденному, військовому устрою та життю козаків. У першому томі історик звернув увагу на загальні відомості про життя та побут козаків, крім того Д. Яворницький висвітлив військове забезпечення козаків, вказавши їх переваги та недоліки у порівнянні з військами західноєвропейських держав. У дванадцятому розділі другого тому історик вже більш детально розглянув козацтво при гетьмануванні Б. Хмельницького та період Національно-визвольної боротьби. Висвітлив положення козацьких військ під час різних битв, зокрема положення козацьких та польських лагерів при битві на Жовтих Водах тощо [74, с. 161-170].

Висвітлюючи історію України-Руси, М. Грушевський у 8 та 9 томах детально розглянув перебіг національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Історик вдався до опису та короткого аналізу перебігу воєнних дій та операцій. Загалом історик досить детально розкрив пересування козацьких військ під час Національно-визвольної війни, вдався до опису визначних битв цього періоду [24].

Не залишив поза увагою постать Б. Хмельницького і інший історик – М. Костомаров, який у 1857 р. опублікував однойменне дослідження, більше того, саме ця робота вважається першим монографічним дослідженням автора. У роботі М. Костомаров висвітлив детально біографічні відомості про козацького гетьмана, звернувши увагу на його організаторські здібності. Також М. Костомаров охарактеризував Б. Хмельницького як талановитого полководця та майстра військової справи. До того ж у вступі історик надав загальну характеристику періоду його гетьманування [35].

Радянська історична література досліджуваної тематики представлена переважно працями загального характеру, зокрема висвітлювала питання історії українського війська або ж постаті Богдана Хмельницького.

Грунтовною працею, що висвітлює історію українського війська є колективне дослідження І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва «Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)». Використовуючи багату й різноманітну джерельну базу (архіви, картографічні, історіографічні матеріали) автори видання докладно розповідають про організацію українських військових формувань від давніх княжих часів до перших десятиліть ХХ ст., аналізується розвиток української військової стратегії і тактики, участь українських військ у конкретних бойових операціях.

Основним автором «Історії українського війська» став І. Крип'якевич, якому належать перші дві частини «Військо княжих часів» та «Запорозьке

військо». Історик надавав детальну характеристику війську періоду гетьманування Б. Хмельницького, опис та аналіз визначних битв, що дає можливість відтворити особливості військового мистецтва [30].

Інша книга історика І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (1954) присвячена постаті гетьмана та його історичній ролі як керівника Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Автор широко використав такі унікальні історичні документи, як літописи, щоденникові записи учасників та очевидців описуваних подій, а також польські хроніки, царські грамоти, гетьманські універсали, малодоступні історичні дослідження. Все це дозволило автору всебічно висвітлює життя Богдана Хмельницького, перебіг та стан визвольної війни. На широкому історичному тлі проаналізовані питання організації запорізьких військ – їх численність, військові формування, озброєння, фортифікаційна майстерність, стратегія та тактика ведення бойових операцій [32].

Дослідник української воєнної історії В. Петрів у своїй статті «Стратегічні операції Б. Хмельницького під час війни 1648-1649 рр.» (1963) вказував на значний розвиток воєнного мистецтва козаків під гетьмануванням Б. Хмельницького. Крім того, відзначав, що Б. Хмельницький значно випередив свій час своїми стратегічними діями щодо фортець, зокрема, що здобуваються лише найнеобхідніші та небезпечні, всі ж інші лише беруться в облогу. В. Петрів також відмітив досягнення та новаторство Б. Хмельницького – проведення перед Пилявецькою битвою операції прикриття авангардними групами великих козацьких з'єднань зосередження та розташування головних сил української армії. До того ж, саме ця битва була прикладом уміння довести ворога до виснаження і деморалізації.

В. Петрів стисло, у загальному вигляді, з позицій XX ст. розглядає хід Визвольної війни протягом 1648-1649 рр. як оперативно-стратегічне маневрування військ сторін у районі воєнних дій. Військова людина з великим досвідом, автор, очевидно, знав, що вся історія воєнного мистецтва

свідчить про невинне підвищення ролі маневру, яке спостерігається у воєнних діях української армії протягом 1648-1649 рр. На фаховому рівні в роботі подається кількісне співвідношення сторін, а також робиться спроба порівняти окремі оперативно-стратегічні рішення Б. Хмельницького з аналогами пізніших часів [46].

Праці Є. Разіна «Історія військового мистецтва» [49] і О. Строкова «Історія військового мистецтва» [68] з воєнного мистецтва Визвольної війни за формою – це розділ у їхніх багатотомних монографіях по загальносвітовій історії воєнного мистецтва. У зв'язку з цим українське воєнне мистецтво викладене у загальному вигляді, з визначенням його окремих рис: широке маневрування в районі воєнних дій і на полі бою, створення засідок, прагнення розгромити ворога по частинах, застосування вазової оборони, використання у війні широких мас населення.

До таких дослідників, які вивчали постать Б. Хмельницького крізь призму його військової діяльності слід віднести Ю. Тис-Крохмалюка та його дослідження «Бої Хмельницького: військово-історична студія» (1954). Це дослідження представлене у формі низки різних нарисів, що разом становлять цілість. Після обширного вступу – загальної характеристики війська часів Хмельниччини, автор подає характеристику й аналіз боїв під Жовтими Водами, під Корсунем, під Пилявцями, під Берестечком та під Батогом. У кожному нарисі автор аналізує топографічні умови та загальні обставини, які супроводжували подію, докладно характеризує війська противників: польське та українсько-татарське. Він ретельно підраховує кількість військ окремих сторін, порівнюючи цифри. Дуже цінне також порівняння українського війська з тогочасними арміями, що діяли під час 30-річної війни, а далі – тактики Богдана Хмельницького – з тактикою його сучасників [70].

Значний внесок у дослідження тематики військового мистецтва зробив інший радянський історик В. О. Сидоренко. У своїй статті «Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648-

1654 рр.» історик звернув увагу на роль козацької піхоти під час воєнних дій. Слушно зауважував на початку дослідження автор щодо особливостей формування стратегій, тактики козацького війська. Однією із таких особливостей історик виділяв боротьбу проти соціального і національно-релігійного гноблення іноземних загарбників [53].

У іншій своїй роботі «З історії селянсько-козацької артилерії часів Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.» В. О. Сидоренко розкривав роль артилерії, підкреслюючи особливості її використання та можливі порахунки. Тим самим, історик звертав увагу у своїх дослідженнях переважно на військове забезпечення козацького війська, що ставало досить важливим елементом військового мистецтва козаків [52].

На зламі радянського періоду та сучасного було оприлюднено колективом авторів ґрунтовне дослідження військової справи козаків дослідження «Як козаки воювали: історична розповідь про запорізьких козаків» Ю. Мициком, С. Плохієм, І. Стороженком (1990). У роботі історики надали загальну характеристику життю, звичаям та військовим походам козаків. Звичайно автори не могли оминати тематику військового мистецтва. Історики зазначали, що великий вплив на формування військового мистецтва Запорізької Січі справило також західноєвропейське військове мистецтво часів початку Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. Згідно з яким вважалось, що основними родами військ, з тактичної точки зору є піхота та артилерія. В той час, як кінноті відводилась лише допоміжна роль. А оскільки Б. Хмельницький брав участь у цій війні на боці Франції, то відповідно був і свідком зародження нових тактичних способів боротьби, що потім давало можливість використати для ведення війни козаками [40, с.108-109].

Тематика військового мистецтва козаків періоду Національно-Визвольної війни 1648-1657 рр. досить активно досліджується українськими істориками на **сучасному етапі** та представлена чисельним доробком. Загалом наявні історичні дослідження торкаються саме визначення

особливостей ведення війни, напрацювання стратегій, розробкою планів наступу тощо. Тематично напрацювання істориків визначаються як в загальному аналізі військового мистецтва, так і наявні дослідження, що присвячені окремим тактикам в різних битвах. Серед вітчизняних дослідників, що в загальному надавали аналіз військовому мистецтву слід виділити В. Смолія, В. Степанкова, І. Гаврилюка, М. Мірошніченка, І. Стороженка тощо.

Так, однією з ґрунтовних праць є дослідження колективу авторів НАН України під редакцією В. Смолія є «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво» (1998). У дослідженні окремим розділом розглядається питання військового мистецтва козаків під час Національно-визвольної війни. Звернуто увагу на особливості ведення війни, застосування різних тактик та методів боротьби з ворогом [43].

Крім того, ґрунтовними дослідженнями істориків В. А. Смолія та В. С. Степанкова репрезентований період діяльності Б. Хмельницького. Так, опубліковано дві монографії «Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет» (1993) та «Українська національна революція (1648-1676 рр.)» (1999). У першій монографії розкрито діяльність Б. Хмельницького як ватажка козацького повстання, вказано та його сильні та слабкі сторони. Інша праця репрезентує загалом таке явище в історії як Українська національна революція (1648-1676 рр.). Проте, у двох випадках звертається увага і на організацію ведення війни, зокрема особливості козацького військового мистецтва. Крім того, науковцям вдалося спростувати поширену, передусім у польській історіографії, думку про те, що головною причиною панічного відступу поляків у Пилявецькій битві були не вмілі дії козаків і татар, а морально-психологічна нестійкість командування та жовнірі [54, с.110].

У 2006 р. опублікована двотомна праця історика О. Сокрико, який детально висвітлив історію військової організації козаків та окремі аспекти

їх воєнного мистецтва. Автор надав характеристику окремим військовим діям під час Національно-Визвольної війни, тим самим вказавши на основні аспекти військової майстерності козаків тощо [57].

Надавав оцінку розвитку воєнного мистецтва козаків і історик І. В. Гаврилюк у своїй статті «Військове мистецтво Богдана Хмельницького та інших козацьких командувачів протягом 1648–1651 рр. Досягнення, недоліки і невтішний фінал» (2019). Науковець у роботі звернув увагу не лише на досягнення козацького війська, а й вказав прорахунки Б. Хмельницького та визначив слабкі сторони польської армії у цій війні, що загалом також могло прияти успіху козацьких сил. Так, «поразки коронних військ під Корсунем, Пилявцями, Батогом тощо, фактичні «капітуляції» під Зборовом і Жванцем засвідчили не лише кризу старопольського військового мистецтва, а й складну суспільно-економічну ситуацію в польсько-литовській державі» – вказував автор [21, с. 67]. Натомість вказуючи про козацьке військове мистецтво ведення війни, І. В. Гаврилюк зазначав, що манера ведення козаками бою не була прикладом для армій тогочасної Європи, проте ж їм вдавалось ефективно використовували свої сильні сторони – вогневу міць, швидкість, винахідливість, знання місцевості, підтримка місцевого населення тощо). Історик також вказує на те, що військова сила почала слабнути після смерті Б. Хмельницького [21, с. 72].

Дослідником історії військового мистецтва є М. П. Мірошніченко. У 2000 р. ним підготована робота «Зародження та розвиток воєнного мистецтва зі стародавніх часів і до початку XX ст.» (2000), видана Національною академією оборони України. Інша ж його робота «Воєнна стратегія Богдана Хмельницького» торкається виключно періоду гетьманування Б. Хмельницького та досліджується його військова стратегія. Так, автор вказував на важливе надбання воєнного мистецтва гетьмана, зокрема, у битві на Жовтих Водах стало застосування передового загону, сформованого з татарської кінноти для зупинки ворога і прикриття основних сил козацької армії [41, с. 34].

Грунтовні дослідження у галузі воєнного мистецтва козаків періоду Хмельниччини здійснив воєнний історик І. С. Стороженко. Так, його роботи «Проблема дослідження військового мистецтва української козацької держави» (1991), «Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середина XVII століття. Книга перша: Воєнні дії 1648–1952 рр.» (1996), «Битва на Жовтих Водах 29 квітня –16 травня 1648 року у світлі нових досліджень» (2013) висвітлюють різні аспекти досліджуваної тематики [64-67]. Так, історик характеризує перші три битви Національно-визвольної війни, констатував, що битва на Жовтих Водах розпочалася як зустрічна битва, битва під Корсунем «як битва з ворогом, який від неї ухилився, а битва під Пилявцями» як взірць повної деморалізації ворога [65, с. 73].

У монографії «Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середина XVII століття» історик звертає увагу і на передісторію Визвольної війни, зокрема надавав характеристику загальним рисам воєнного мистецтва козацьких повстань 1591-1638 рр. Так, наприклад, вказує, що у воєнних діях повстання під проводом К. Косинського переважали елементи стихійного рейду та прагнучи уникнути зустрічі з польським військом козацькі війська перейшли до оборони повстанського табору та схожа ситуація була й у повстання під проводом С. Наливайка – відсутність військово-стратегічної мети, що згодом і призвело до оборонної позиції. Але тим самим, на майбутнє, було відкинуто використання такої тактики, як така що не виправдала себе – стратегія маневрування на комунікаціях району воєнних дій з метою ухилення від битви, в тому числі за допомогою укріпленого табору. У боях перевірено, що перемогу можна отримати тільки рішучими наступальними діями, але при наявності кінноти і гармонічного поєднання її дій з піхотою [64, с. 77-78].

Дослідниця козацтва О. М. Апанович не оминула тематику воєнного мистецтва козаків. Так, її дослідження «Воєнне мистецтво Богдана

Хмельницького та його сподвижників» (1995) висвітлювало постать гетьмана як керівника та ватажка козаків. Дослідниця вказувала на його організаторські здібності та вмінні вдало підібрати необхідну тактику ведення воєнних дій. Крім того, О. М. Апанович надала характеристику діяльності деяким полковникам, зокрема, гадяцькому полковнику Кіндрату Бурляй, який уславився як керівник морських походів; корсунському полковнику Станіславу Морозенко-Мрозовицькому, який відзначився у Пилявецькій битві; брацлавському полковнику Данилу Нечаю, який розгромив польське військо під Меджибожем у 1649 р. та іншим. Загалом, дослідниця вказувала на визначний рівень тодішнього військового мистецтва козаків та констатувала, що воно випередило навіть західноєвропейське в головних напрямках стратегії і тактики [12, с. 38].

Цікаве дослідження з історії козацького воєнного мистецтва репрезентував дослідник військової історії В. Задунайський «Козацькі стратегії і стратегеми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «стратегемах» секста Юлія Фронтіна» (2018). У статті автором сформульовано основні стратегії і стратегеми, застосовані козаками у кампанії 1649 р. та здійснено їх порівняння з аналогами античних армій. Історик під час дослідження дійшов висновку, що з 19 козацьких стратегій і стратегем подібність з античними аналогами мають 16, а 3 засвідчили самобутність воєнного мистецтва запорожців [28].

Загально визнаним є таланти Б. Хмельницького як полководця та стратега. У цьому контексті дослідники відводять чільне місце окремим битвам. Вітчизняні дослідники активно досліджують постать Б. Хмельницького шляхом співставлення з іншими визначними діячами українського народу, або вивчають те, як такі особистості визначали місце гетьмана в історії України [71].

Досить плідно розробляє проблематику пов'язану з особистістю гетьмана В. Брехуненко. У одній з його праць простежено життєвий шлях Б. Хмельницького, роль в організації української національно-визвольної

війни середини XVII ст. та у створенні української козацької держави, розкрито таланти полководця, дипломата, державного діяча [16]. Науковець дослідив процес утворення української козацької держави, її територію, адміністративний устрій, військо, особливості гетьманської влади. Дослідника зацікавило становлення української державності в роки Національно-визвольної війни середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького [17].

При цьому слід підкреслити, що інший дослідник – І. Свєшніков зробив вагомий внесок у воєнну археологію, відновив і дослідив по археологічних знахідках арсенал ручної вогнепальної і холодної зброї та спорядження української армії періоду Визвольної війни, виконав величезний обсяг роботи з воєнної історіографії та джерелознавства стосовно битви під Берестечком (1651 р.). Останнє дозволило йому на глибокому джерелознавчому рівні висвітлити хід цієї битви і підготувати ґрунт для дослідження її воєнного мистецтва [50].

Грунтовне дослідження з історії запорозького козацтва здійснив дослідник козацтва В. Голобуцький. У своїй праці «Запорозьке козацтво» (1994) історик надав розгорнуту характеристику такому явищу і історії України як козацтво. Так, у п'ятому розділі В. Голобуцький розкривав військову справу козаків, вказував на забезпечення зброєю та ефективність її використання. Розділ одинадцятий автор присвятив Хмельниччині, де визначив перебіг подій того періоду, докладно описавши їх. Крім того, історик вказував на розсудливість Б. Хмельницького при прийнятті будь-яких рішень [23].

Дослідженням козацького періоду та питанням державотворення займався Я. Дашкевич. У своїй праці «Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури» (2007) звернув увагу і на постать гетьмана Б. Хмельницького, де окрім біографічних відомостей, охарактеризував його як керівника козацького війська, вмілого та талановитого полководця та організатора козацького руху [25].

Зарубіжні дослідження представлені переважно вивченням тематики польськими науковцями. Крім того, аналіз польської історіографії дає можливість охарактеризувати ставлення польських науковців до подій Національно-визвольної війни, враховуючи той факт., що ця війна фактично була проти поляків.

Найвагоміший внесок у розробку теми воєнного мистецтва у Визвольній війні зробив польський історик В. Маєвський. Аналізуючи способи збройної боротьби під час Визвольної війни, він визначив причини поразок польської армії протягом 1648-1649 рр., назвавши їх періодом кризи польського воєнного мистецтва. Причиною такої ситуації, що характеризувалася блискучими перемогами Б. Хмельницького, за думкою В. Маєвського, стала ліквідація польської тактичної переваги в ударній силі кавалерії за рахунок поєднання української піхоти з татарською кіннотою. Поляки вимушені були відмовитись від наступальних дій своєї кавалерії, а для оборони спішувати її, оскільки після переходу козацьких реєстрових полків на бік повстання у польській армії бракувало піхоти [64, с. 10-11].

Характерно, що польська історіографія часів поневолення досить часто за об'єкт дослідження брала постать гетьмана. Очевидно, шукаючи відповіді на таємниці його особистої біографії, вивчаючи причини перемог та поразок, польські історики намагалися сформулювати «рецепти» звияги, які би допомогли полякам відродити державність. Із другої половини ХІХ до початку ХХІ століття в оцінках дій та самої особистості Б. Хмельницького дослідники пройшли шлях від різко негативних і, навіть, брутальнообразливих висловлювань Францішка Равіти Гавронського, до критичних і разом із тим поміркованих і зважених Януша Качмарчика.

Загалом, маємо відзначити, що польських дослідників цікавлять здібності Б. Хмельницького – полководця, воєначальника, а також вміння козаків здійснювати облогу добре укріплених міст і фортець. Суттєву допомогу в осмисленні сюжетів часів національно-визвольної війни українського народу могла надати опрацьована доктором історичних наук,

професором Варшавського університету Мірославом Нагельським збірка документів, що містила військові рапорти періоду 1648-1651 років. Характерно, що ті події польський історик називає «повстанням». Використання даного терміну не є випадковістю, а швидше повсякденною практикою фахівців, що займаються вивченням проблематики середини XVI століття. Тематика пов'язана з особистістю гетьмана і визвольною війною українського народу в науковому доробку М. Нагельського не є випадковою. Вчений достатньо плідно розробляє її впродовж багатьох років. Ретельно опрацював польський історик особливості облоги військом Б. Хмельницького Кам'янця-Подільського [75-76]. На переконання варшавського історика боротьба проти козаків змусила внести суттєві зміни у військовий вишкіл коронної армії. [70, с. 203]

Таким чином, вивчення тематики військового мистецтва козаків періоду Національно-визвольної війни ставало предметом неодноразових досліджень науковців. Загалом наявні дослідження можна розділити на хронологічним принципом а дорадянську, радянську, сучасну. Спільним для кожного з періодів було дослідженнями загального характеру. Для радянського та сучасного періодів вже характерні дослідження більш проблематичного характеру, наприклад, висвітлення конкретний битв або ж окремих аспектів військової справи. І сучасний період визначався найбільшим всплеском наукових розвідок як про окремі бойові дії, так і загалом про військове мистецтво. Окремо виділено зарубіжну історіографію, зокрема польську.

Джерельна база дослідження представлена групою опублікованих джерел, зокрема, літописами, листуванням та наративними джерелами.

Перша група джерел з історії військового мистецтва козаків представлена козацькими **літописами**. Козацькі літописи – це цілісні авторські твори, створені в другій половині XVII-XVIII ст. представниками освіченої старшини і належать до найцінніших джерел з історії України, зокрема з історії козаччини. Головна увага у літописах зосереджувалась на

національно-визвольних та класових рухах українського народу, Визвольній війні 1648-1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького, на періоді Руїни. Крім того, козацькі літописи висвітлювали і питання культури та побуту українців. Для нашого дослідження козацькі літописи є цінним джерелом, оскільки несуть інформацію про козацькі битви, у тому числі висвітлюючи і їх військове мистецтво. Загалом відомо три таких літописи – Літопис Григорія Грабянки, Літопис Самовидця та Літопис Самійла Величка.

Літопис Самовидця – одна з найвидатніших історіографічних пам'яток і одне з надійніших історичних джерел XVII ст., самобутня й оригінальна пам'ятка української мови та літератури. Як історичне джерело, написане очевидцем, літопис містить цінні фактичні відомості з історії українського, білоруського, російського, польського та інших народів другої половини XVII ст. Багато з цих відомостей мають унікальний характер. Літопис складається з трьох частин. У першій частині розповідається про події 1648-1659 рр., і саме ця частина актуальна для нашого дослідження, оскільки мова йде про Національно-визвольну війну [4].

Твір Грабянки значною мірою компілятивний. Серед своїх головних джерел автор називає спогади сучасників подій, а також твори вітчизняних та іноземних історіографів. Найбільше Грабянка користувався літописом Самовидця; «Синописом», який був вперше виданий 1674 р., довгий час служив свого роду підручником історії і витримав близько 30 видань.

У центрі уваги Літопису Григорія Грабянки події визвольної війни 1648–1654 рр., яскраві описи козацьких битв. Так, вже у першому томі літопису відображено «Коротенька розповідь про рід Хмельницького та про битву на Цоцорі», «Розповідь про козацьку битву з ляхами під Переяславом; про гетьмана Тараса, чому той повстав на поляків», «Розповідь про першу козацьку битву з ляхами під Жовтими Водами», «Про другу битву козаків з ляхами та про перемогу під Корсунем», «Розповідь про те, що відбувалося

потім, та про перемогу над поляками під Пилявцями». Саме у форматі таких розповідей переповідаються основні історичні події козацьких битв [2].

Літопис канцеляриста війська Запорозького Самійла Васильовича Величка ґрунтовний твір, який складається з двох томів і обіймає час 1648–1700 рр. Літопис Самійла Величка складається з 4-х частин: перша частина є особливо цікавою і називається «Сказання про війну козацьку з поляками», присвячена подіям 1648-1659 рр.; друга і третя частини охоплюють події 1660-1686 рр. і 1687-1700 рр. Містять значну кількість власних спостережень і ґрунтуються на документах гетьманської канцелярії; у четвертій частині зібрано додатки з різних документів XVII ст. Для нашого дослідження найбільш цінною є пера частина, оскільки переповідає часи Національно-визвольної війни [3; 73].

Другу групу джерел становлять, які опубліковані документи в Джерелах з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Воно висвітлює роки української революції середини XVII століття й актуалізує вивчення низки малодосліджених наукових проблем не лише української та польської історії, а й минувшини всього сходу Європи.

Уміщені в томі свідчення стосуються передусім трьох останніх років правління Богдана Хмельницького та урядування Івана Виговського. Вони різні за жанром: дипломатична та урядова документація, листи, судові декрети, фінансові звіти, заповіти, конфесати полонених, наративні тексти, мемуари, «летючі листки», публіцистичні твори тощо.

Коротенька передмова наводить основні відомості про опубліковані історичні документи, структуру тому, правила передання текстів у виданні. Після списку скорочень уміщено таблицю з інформацією про перебування при владі монархів сходу Європи та урядників Речі Посполитої.

До першої частини увійшли документальні джерела (172 тексти) про політичні, дипломатичні та інші подробиці останніх років Хмельниччини та правління Івана Виговського. Цікавими є конфесати полонених козаків, а

особливо татар, у яких засвідчено культурні особливості української та ординської спільнот [1].

До наративних джерел слід віднести щоденники, листування, розповіді мандрівок. Саме ця група джерел відображає спостереження очевидців подій.

У одному з листів вказувалось на недостатню кількість польської армії та необхідність вогнепальної зброї [6]. Також інформація надавалась і по інших таборам, зокрема під Речицею. [5, с.242] та про табір під Берестечком [7].

Або ж листування несло характер інформативний, про пересування війсь Хмельницького, тобто козацьких – «Хмельницький пустив попереду полковників Кривоноса і Гирю, а сам з 9 тисячами татар наступає. Поплюндровали у Чуднові, Чорторії, Махнівці, Бердичеві, Полонному, де було 80 гармат і вдосталь пороху ... Тепер здобувають Корець. Починаються ще більші заворушення, ніж раніше. Вишневецький стоїть під Збаражем, табір коронних військ – між Старокостянтиновим і Красиловим, куди прибув і пан Осинський». (Лист невідомого до невідомого). [1, с. 241].

В документах досить часто наводяться відомості саме про моменти нападу козаків, зненацького, навіть коли їх військо могло залишатись в меншості у порівнянні з силами противника. Так, у «Щоденник походу короля Яна Казимира під Берестечко» зазначалось, що «під Купчинцями наші вдарили на них на переправі, швидко на них кинулися, бо ще не всі переправилися були. На ту частину, котра переправилася, потужно вдарили і кількасот поклали їх на місці, а стільки ж інших потопилося на переправ» [10, с. 304]

Серед документів трапляються і описи безпосередньо використання Б. Хмельницьким різних тактик, зокрема: «Сміявся Калиновський з викруту Хмельницького ... відразу ж до бою почав готуватися, маючи під рукою 20 000 війська і обрав місце назване Батів, замкнуте тісними ярами, а з тилу лісом. Тут укріпитися наказав сину своєму, що виконував обов'язки

обозного, котрий вибрав для обозу рівнину довжиною понад милю. Коли ж його Пшиємський, полковник німецького війська, запитав, для чого такий розлогий простір відміряв? Відповів, як говорять, що для того, аби польські підкріплення, що надходили, звідусіль безпечно могли сюди дістатися. Багато полковників виступало проти цього плану гетьмана, однак він вперто дотримувався цього згубного помислу. Коли так у безмежжі розташовувалося польське військо, повідомили Калиновському, що здалека показалися юрмиська козаків і татар, ніби дощових хмар, які мали ринути на його голову і найбільшу небезпеку накликати на Річ Посполиту» тощо [8, с. 203].

На початку 1663 р. відомий на той час французький мандрівник і вчений Мелькіседек Тевено видав перший том двотомного збірника: «Повідомлення про різні цікаві мандрівки, що не були опубліковані і передаються повністю або частково з оригінальних писань мандрівників французьких, іспанських, німецьких, португальських, голландських, перських, арабських та інших» Крім того, у збірці Джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. також опублікований уривок з «Повідомлення про козаків» П'єра Шевальє – продовження його ж «Історії війни козаків проти Польщі» [9, с. 202].

Важливе значення для вивчення історії козацтва мають свідчення очевидців подій. Такою роботою є «Розвідка про козаків» французького офіцера П'єра Шевальє. Він був очевидцем подій, оскільки у 1645 р. командував загоном козаків, які були завербовані французьким урядом в Україні. Загін запорожців брав участь у облозі Дюнкерка під час Тридцятилітньої війни. У 1653-1663 рр. написав розвідки про Україну, особливо про військову майстерність козацтва, яка крім етнографічного матеріалу містила також коротку історію українського козацтва, і зокрема стислі відомості про перші чотири роки визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Так, автор висвітлив питання про історію війни козаків проти Польщі, яка безпосередньо висвітлювала події Національно-

Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Більше того, на початку, П. Шевальє охарактеризував постать Б. Хмельницького та його шлях до влади, його вдалі організаторські здібності та вміння використовувати «козацькі хитрощі» [11].

Таким чином, проведений аналіз історичної літератури дозволяє зробити висновок, що воєнне мистецтво Визвольної війни ще не стало об'єктом системного дослідження в українській історіографії. У завершеному вигляді воно повинно бути сукупністю воєнного мистецтва окремих битв та боїв. Джерельна база досліджена забезпечена переважно наративними джерелами та літописами, що висвітлюють військове мистецтво козаків періоду Національно-визвольної війни. Серед літописів виділяємо Літопис Григорія Грабянки, Літопис Самовидця та Літопис Самійла Величка. Інші ж наративні джерела представлені в збірці «Джерелах з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.», зокрема це листування, розповіді, щоденники.

РОЗДІЛ 2

УЯВЛЕННЯ ПРО ВІЙСЬКОВУ ПІДГОТОВКУ, КОМПЛЕКС ОЗБРОЄННЯ ТА СПОРЯДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

У сучасній військовій історіографії виразно простежується тенденція оцінки рівня озброєння, організації та бойових можливостей військових формацій тих чи інших держав не тільки в порівнянні з їх противниками, але й з найбільш розвиненими у військовому відношенні на той час державами.

Кожна війна – це трагічне та негативне явище, яке існує в історії людства постійно і важливою характеристикою війни є її результат. Крім того, важливим елементом у досягненні цієї цілі є керівний орган. Це талановиті військові, які розробляють стратегію війн, вони фактично і виступають основними суб'єктами воєнного мистецтва.

Оскільки війни існували впродовж всієї історії людства і практично були в центрі уваги, то безперечно виникало і безліч різноманітних вчень стосовно ведення війн, чому вони виникають, у чому полягають їх причини, чийм інтересам вони служать, які соціальні явища сприяють чи перешкоджають їх виникненню.

Зрозуміло, що еволюціонував і концепт «військове мистецтво». Не вдаючись у глибинне тлумачення ключового терміна «мистецтво», його можна визначити як вищій щабель образного осмислення світоустрою: процес або результат. Мистецтво базується на узагальненні досвіду ремісництва наукових інтерпретацій. Воно подібне до науки у тому, що є одним із способів пізнання, а до релігії – у побудові специфічної картини сприйняття світу.

Отже, воєнне мистецтво можна розуміти як вищу форму інтелектоємного ведення війн або бойових дій, керування військовими підрозділами (військове мистецтво), що дозволяє суб'єкту – митцю результативно максимізувати перемогу над ворогами чи противниками

(опонентами). Воєнне мистецтво охоплює теорію і практику підготовки, ведення та завершення бойових дій, є стрижневою складовою військової справи. Без воєнного мистецтва неможливо переможно діяти на рівнях оперативному, оперативно-тактичному, тактичному, стратегічному й концептуальному. Не випадково існують окремі різновиди воєнного мистецтва – мистецтво оперативне, тактичне, стратегічне тощо.

Найвищим рівнем воєнного мистецтва є концептуальний, котрий передбачає грамотне фахове визначення концепції певної війни у геоглобальному вимірі, її доктрини тощо. Зокрема, розроблення воєнної доктрини передбачає формування й побудову системи офіційних поглядів і положень, що встановлюють актуальні напрями військового будівництва, підготовки держави збройних сил до війни, засоби та форми її ведення. Основні положення воєнної доктрини створюються і змінюються, тобто є динамічними.

Воєнне мистецтво на концептуальному рівні передбачає також розроблення теоретичних підвалин оборонної безпеки, що здійснюється не лише збройними силами, але й всіма наявними силами та засобами. [26, с. 32-33].

В історії розвитку українського військового мистецтва особливої уваги заслуговує козацьке бойове мистецтво, зокрема періоду Національно-Визвольної війни 1648-1657 рр. Так, у цій війні першочергова та головна роль відводилась керівникові – гетьману Б. Хмельницькому – талановитому гетьману та воєначальнику.

Як зазначається у монографії В. Смолія та В. Степанкова «Богдан Хмельницький», цей славетний син українського народу був дійсно полководцем саме європейського масштабу. Йому вдалося створити одну з найсильніших армій у тодішній Європі. Більше того, він зумів належним чином озброїти її, значно підніс ефективність української кінноти та артилерії. Б. Хмельницький як блискучий стратег і тактик, прихильник

блискавичних і рішучих воєнних дій, неперевершений майстер маневру, заслуговує на почесне місце в історії воєнного мистецтва [54].

Схвально відмічав постать та діяльність Б. Хмельницького і автор «Історії Русів» та зазначав, що таких людей Провидіння Боже віками тільки народжує в людстві для особливих його намірів і призначень. Він, мавши надзвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий, у справах національних – досконалий політик, а на війні – безстрашний і завзятий вождь.

На початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Богдан Хмельницький мав воєнно-стратегічну мету, що передбачала наступні напрямки:

1) ліквідувати оперативно-стратегічну перевагу польської армії у кавалерії залученням до складу українського повстанського війська татарської кінноти, уклавши для цього союзницьку угоду з кримським ханом;

2) отримати воєнну допомогу від держав-сусідів, у першу чергу від Туреччини та Кримського Ханства;

3) створити український артилерійський арсенал, систему розвідки;

4) із зібраним військом вийти із Запорозької Січі на Наддніпрянщину та Брацлавщину і при підтримці населення цих районів розгорнути воєнні дії проти польської армії;

5) кінцевий пункт походу – Біла Церква, де, зупинившись, поставити польському урядові вимогу: визнати козацтво провідним станом Речі Посполитої через повернення йому прав і вільностей та надання привілеїв, збільшення козацького реєстру, а також гарантувати захист православної церкви [18].

Одним із видів тактичних прийомів, що входили до тактики психологічної боротьби були так звані «військові хитрощі». Такі методи ведення війни використовувались і Б. Хмельницьким. Прикладом таких дій може слугувати випадок, описуваний Гнатом Хоткевичем: «Б.

Хмельницький декілька тижнів тягнув переговори, але татар так і не було, прийшла лише невелика їх частина. Тоді ж гетьман вдався до однієї з військових хитрощів: посилати переодягненого попом козака, але спеціально, щоб його могли поляки схопити. Потім він мав би в муках начебто зізнатись, що Б. Хмельницький присяг платити ханові щороку велику данину, а взамін хан прислав йому підмогу у кількості 40 тисяч татар. Вже під ранок гетьман велів частині козаків замотати голови чалмами і змішавшись з татарами відділу з криком «Алла-алла!» повалити до табору. Така ситуація дійсно мала б створити певну імітацію приходу 40-тисячної татарської армії. Ця військова хитрість дійсно виявилась вдалою. А піп в очах поляків дійсно казав правду. Ситуація яка склалась викликала у польському війську жах та занепокоєння, але більше всього – дезорганізацію їх подальших дій». Такі хитрощі гетьман використовував часто, а люди, які грали роль таких дезорганізаторів у подальшому стали називати темниками, тобто ті, які свідомо потрапляли в полон до ворога та тільки після катувань дезінформували його [26, с. 265].

Дійсно, саме морально-психологічний стан військ ворога виступав важливим фактором у вмілому мистецтві ведення битв або війни загалом. І саме до цього фактору часто вдавався Б. Хмельницький. Дуже часто гетьман використовував як великий плюс незнання ворогом, а відповідно і не вміле орієнтування на місцевості, на якій проводились бойові дії. Для прикладу битви під Корсунем – і невдале застосування ними табору, слабкі і сильні місця якого були дуже добре відомі як козакам, так і татарам [42].

Основним центром військової підготовки була Запорізька Січ, де збереглося чимало свідчень про військову та бойову майстерність козаків, які з покоління в покоління передавали свій досвід та знання. Так, з потраплянням на Січ, козака першочергово скеровували на навчання загалом, так і вмінню танцювати. Дійсно танцювати, оскільки основу військової підготовки козака становило відпрацювання основних бойових елементів – потужних ударів рук і ніг, витримки, блискавичної швидкості,

сталевої стійки й тактики, емоційного заряду та характеру. Козацький танець отримав назву бойовий гопак – імпровізований танець для відображення благородного двобою. Тобто гопака полягав у виклику одного чоловіка проти іншого, після чого вони починали «вистрибувати», «робити вихилиси», «витинати голубці», «забивати гопака» та «сідати гайдука» – хто кого перетанцює. Вже протягом декількох років таких активних танців, і хлопчина перетворювався на справжнього воїна, оскільки виконувати такі рухи без загартованого тіла просто неможливо. Вже більш досвідчені козаки знали та розуміли логіку цього танцю: вони починали рухатися повільно, відкриваючи танець простими кроками і закінчуючи наскоками й карколомними стрибками. Гопак передбачав, окрім спортивної підготовки, ще й володіння традиційною зброєю, що в свою чергу ускладнювало це дійство. Це мистецтво призначалось виключно для чоловіків і вміння передавались від батька до сина [15].

«Кожного, хто прибув на Січ, бажаючи стати козаком, записували до одного з куренів – військово-адміністративних одиниць. Аналіз Січових реєстрів та спогади колишнього запорожця Микити Коржа свідчать, що існував бойовий та допоміжний склад козаків куреня. Козаки допоміжного складу в реєстрах Війська Запорізького не зазначалися, оскільки для бойових дій не залучалися, а використовувалися для виконання внутрішньої служби в паланках, а під час походів – для виконання допоміжних військових функцій (їздові, конюхи, ковалі, зброярі і т.ін.).

До бойового складу куреня входили високопрофесійні, досвідчені у військовій справі козаки-воїни, частина яких належала до січової еліти – військової старшини без посад. Це козаки, які набули командно-керівного досвіду на обраних посадах (гетьмана, кошового отамана, писаря, судді та осавула Січі, полковника, писаря та осавула паланки), а також на посадах похідної старшини (полковника, писаря та осавула тактичних підрозділів). Військова старшина без посад була резервом найдосвідченіших командних кадрів та вчителів-наставників» [64, с. 24-25].

Українське козацтво не мало окремих родів військ. Козак був універсальним вояком. Він зазвичай володів усіма способами ведення бою та різною зброєю. Хоча, звичайно, окремі козаки відзначалися особливою майстерністю в тому чи іншому виді військового мистецтва.

Запорозька Січ виникла й розвивалася в тому регіоні, де в сутичках між сторонами, що ворогують, переважно брали участь озброєні вершники. Однак козацтво не мало достатніх матеріальних статків для утримання чисельної кінноти. Тому козаки виробляли власні бойові прийоми, щоб урівноважити свої військові можливості з ворожими.

«При побудові війська (хоругви) у бойовий порядок товариші стояли у першій шерензі. Повага до високої майстерності та професіоналізму цієї категорії воїнів сприяла поширенню визначення товариша й на досвідчену у військовій справі частину командних кадрів польської армії. Безперечно, більшість із них починала свою військову кар'єру з посади товариша, але не виключений вплив і цього фактора на те, що під визначення військового товариства або товариства підпадала вся професійна військова еліта польської армії.

Товариш – командир первинного підрозділу. Оскільки підрозділ, який він очолював, мав цехові риси, то під званням товариша розумівся майстер військової справи. Товариш на свої або одержані з королівської скарбниці (у найманому війську) кошти утримував свій підрозділ – цех, який у кінноті складався з чотирьох чоловік бойового складу (товариш і три рейтаря), чотирьох бойових коней та парокінного воза з наметом. До допоміжного складу цього підрозділу належало не менше трьох обозних, слуги товариша та рейтарів. На возі був один комплект озброєння та спорядження для одного піхотинця, яким міг стати хтось із допоміжного складу людей. У піхоті цей підрозділ складався з десяти чоловік (товариш і 9 піхотинців), і на цю кількість людей вони мали один парокінний віз з наметом, на якому перевозились зброя, боєзапас, продукти харчування та ін. [64, с. 27].

Найоригінальнішим і найпопулярнішим серед козаків був бойовий порядок, що мав назву табір та який застосовувався козацьким військом на марші, в обороні і наступі. Він складався з возів, скріплених ланцюгом у кілька рядів. Наперед, з боків і позаду виводилися гармати. Військо перебувало в середині укріплення. Сучасники називали табір рухомою фортецею, бо козаки під прикриттям возів могли долати сотні кілометрів голим степом. Під час захоплення ворожих фортець козаки вдавалися до штурму. Якщо ж зазнавали невдачі, приступали до облоги, здійснювали підкопи під стіни ворожих фортець і закладали міни. Навпроти ворожих стін козаки насипали ще вищі вали й звідти успішно знекровлювали ворога. Постійна загроза нападів змушувала козаків дбати про розвідку. Для спостереження за місцевістю козаки використовували давні кургани або насипали свої. Винаходом козацтва була система димової сигналізації, що сповіщала населення про наближення нападників [12, с. 34-35].

Лава – головний порядок козацької кінноти, що використовувався для розладнання рядів супротивника перед атакою головної частини загону, також був направлений на відволікання та розсіювання уваги ворога від удару основної частини загону. Це однією з функцій цього порядку було маскування маневрів та тактик військ та заманювання супротивника у засідку. Додатково ж Лава допомагала у переслідуванні і охопленні ворога, який вже вдавався відступати. У ході кавалерійських боїв українські козаки застосовували рушниці лише при розгарті, а під час бою галасом, застосовували пістолі, стріляючи лише в упор, щоб куля не влучила у своїх, або на відкритій місцевості, на противагу татарським лучникам. При атаці ворога козаки застосовували «білу» холодну зброю, ратища (списи) і шаблі. Але спис був дієвим лише у зімкнутому строю. В поєдинку його легко було відбити шаблею. Велика кількість пістолів у козацьких вершників пов'язана з тим, що під час бою, у ході якого постійно змінювалась ситуація, козак не мав часу на перезаряджання.

«З усіх родів сухопутних військ, які існували в XVI – середині XVII ст., тобто піхоти, кавалерії, артилерії та саперів, в українському козацькому війську найвищі оцінки отримала козацька піхота. Так як сапери, як окрема формація, в козацькому війську в цей час ще не сформувалися, а для розвитку артилерії бракувало власної виробничої бази (козацька артилерія комплектувалася майже виключно з трофейного озброєння, що змушувало використовувати найрізноманітніші системи та калібри), а та ж відсутність економічної бази теж виключала формування більшості видів кавалерії, то подібні оцінки видаються реальними» [20, с. 65].

Гучної слави зажила козацька піхота – основний рід козацького війська. Під час бою козаки шикувалися у три шеренги. Стріляла тільки перша лава, друга подавала, а третя заряджала рушниці. Під час особливо жорстоких битв застосовувався й інші бойові лади. Наприклад, козацьке військо могло змішуватися з ворожим. Такий бій козаки називали галасом [36].

Цілком очевидним є факт, що рівень оснащення окремих козаків напряду залежав від їх матеріальних статків та був далеко не однаковим і значно відрізнявся між вже давно сформованими реєстровими полками та між новоствореними. Так, очевидець початку Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. єрусалимський патріарх Паїсій свідчив, що «черкаські та земські сільські люди, покидаючи свої домівки та брали з собою рогатини й топори, або ж у деяких випадках коси з дерев'яними основами (ручками)». З іншого ж боку, опис майна козаків та козацької старшини свідчив про протилежне – численна та різноманітна зброя, кінське спорядження та різні захисні обладунки.

Свою специфіку мало й озброєння різного роду військ, основним із яких були піхота та кіннота. Проте, головну роль все ж відігравала вогнепальна зброя, яка вважалась найефективнішою та динамічною. Саме вогнепальна зброя впливала вирішальним чином на розвиток вже традиційних форм тактики ведення війни.

«Перевага при виборі вогнепальної зброї для козацької піхоти була визначена необхідністю послабити, а у поєднанні її з рухомим табором з возів і звести нанівець саме тактичну перевагу татарської та польської кінноти. При цьому висока динаміка бою, яка створювалася кіннотою ворога, вимагала від українських піхотинців, у свою чергу, високої майстерності у застосуванні вогнепальної зброї і перш за все скорострільності, влучності, безперервності та максимальної щільності мушкетно-артилерійського вогню.

Серед заходів, що забезпечили використання вогнепальної зброї в українській армії на високому професійному рівні, були:

а) висока особиста підготовка козака з питань балістики, ретельної пристрілки зброї та надбання великих навичок у влучній стрільбі.

Торкаючись майстерності козаків як стрільців, венеціанський посол до Б. Хмельницького А. Віміна записав (1650 р.), що бачив на власні очі, як козаки «гасять кулею свічку; відсікаючи нагар так, що можна подумати, наче зроблено щипцями».

б) скорочення часу на підготовку мушкета до стрільби.

Так, XVI ст. щоб підготувати до стрільби мушкет з гнотовим замком, необхідно було виконати близько 80 операцій, проте вже з середини XVII ст., коли зброя була модернізована, той самий мушкет з ударним кремінним замком потребував виконання лише 12 операцій. При цьому, слід зазначити, що основна частина часу витрачалася тільки на заряджання мушкета.

Згідно з універсалами Б. Хмельницького кожен козак, вирушаючи у похід, повинен був мати при собі 5 фунтів (2 кг) пороху і 5 кіп (300) куль – боєприпас, розрахований (з урахуванням скорострільності) на 2,5 години безперервного вогню, а набої в ладівниці – на 15 хвилин. При цьому наявність готових до використання ладунків скорочувала час на підготовку мушкета до бою, що підвищувало скорострільність та влучність вогню: було досить рухом руки взяти з ладівниці паперовий пакет з ладунком,

розірвати його, всипати у ствол набій та притиснути шомполом» [64, с. 47-48].

У першій половині – середині XVII ст. рушниці, як основний вид вогнепальної зброї, були на озброєнні різного роду військ, у тому числі і у козаків. Проте все ж вони використовувались переважно у кінноті, дозволяє зробити висновок, що рушниці були не важні і являли собою різновид полегшеного аркебузу. Тобто порівняно невелика вага й розміри зробили їх зручними у використанні і першочергово для козака на коні. Це характеризувалося позитивно і для ведення бойового мистецтва козаків, зокрема при маневруванні нею тощо. [57, с. 487-488]

Своїми особливостями в озброєнні користувалась і козацька піхота. Так, на відмінну від легкої, але ефективної вогнепальної зброї, яка використовувалась у кінноті, у піхоті ставка робилась на потужність і велику вбивчу силу. Свідченням цього є використання у війську Б. Хмельницького гаківниць, піщаль та мушкетів. Потужною зброєю виступав мушкет, який мав довгий ствол, великий калібр та влучав у ціль на відстані 250-300 метрів.

«Оскільки для заряджання мушкета витрачалось досить багато часу, то для забезпечення безперервності вогню мушкетери вели його почергово у складі шеренг. Кількість шеренг перебувала у прямій залежності від досконалості мушкета та виучки стрільців і визначалась інтервалом часу, за який шеренга, що зробила постріл, встигала приготуватись до наступного пострілу, поки інші вели вогонь. Так, при використанні мушкета з гнотовим замком стрій мушкетерів мав 8-10 шеренг, а мушкета з кремінним ударним замком – 4-5 шеренг.

Застосування ладівниць у поєднанні з високою виучкою дозволило українській (козацькій) піхоті зменшити цей стрій до 3 шеренг. Така побудова козацької піхоти дозволяла, при забезпеченні безперервності вогню, залучити до одночасного пострілу (залпу) максимальну кількість стрільців і цим створити широку фронтальну смугу щільного вогню. З

іншого боку, така побудова піхоти зводила до мінімуму людські втрати від артилерійського вогню ворога і відповідала вимогам нової лінійної тактики, яка зародилася у західноєвропейському військовому мистецтві наприкінці Тридцятилітньої війни.

Існують повідомлення, що українська (козацька) піхота для підвищення скорострільності перетворювала батовий стрій у своєрідну технологічну лінію – перша шеренга стріляла, а дві інші – заряджали мушкети. Але ефективність досягалась за умов однотипності зброї, при цьому скорострільність збільшувалась майже вдвічі» [66, с. 48].

Розвиток вогнепальної зброї поступово почав витіснювати з вжитку та зменшувати роль рука і стріл у бою. Проте, все ж кардинально цього не вдалося їм зробити, оскільки основна зброя, з яким постійно асоціювався козак – це шабля, тип холодної зброї. До холодної зброї також відносяться – спис, булава, пірнач, келеп, бердиш, чекан, ніж і лук. Переважно вся козацька холодна зброя виготовлялась майстрами на Січі. Особливо високим рівнем арматної справи й виробництва зброї відзначалася Запорозька Січ. Ковалі, зброярі, ливарники виготовляли тут рушниці, списи, шаблі, виливали ядра та гармати. Запорозька армата (до сотні гармат) зберігалась у січовій пушкарні. Розвиток козацької армати не відставав від загального європейського прогресу. Гармати оздоблювалися майстрами-художниками [33].

Шабля – різновид наступальної холодної, січної, різально-колольної клинкової зброї, що сформувався в кінці VII на початку VIII століття н. е. Вона складалася з довгого клинка, ефеса та піхов та в першу чергу виступала зброєю вершника й у використанні пов'язана зі специфічним комплексом кінського спорядження. Клинок шаблі викривлений, з лезом на вигнутому боці та обухом на увігнутому, має вістря та хвостову частину для кріплення ефеса [45].

Також до холодної зброї, яка знаходилась у користуванні козаків, належала шабля (меч). Цей вид зброї ще у середньовіччі та ранньоновітному

часі досить цінувався як на Заході, так і на Сході. У козаків ця зброя також вважалася лицарською та часто означала як «чесна зброя» [22, с. 97].

Широкою популярністю серед козаків користувались шаблі турецького, іранського, сірійського, угорського, російського та польського походження. Однак все ж більше всього цінувалися шаблі так званого козацького типу («черкаського дела»), що вироблялися в Україні. Цей тип шаблі став вдалим синтезом західних (угорсько-польських) і східних (головним чином, турецьких) досягнень у галузі зброярства. Шаблі зазвичай прикрашали, переважно за допомогою гравірування, карбування, чернення, оздоблення коштовним камінням, емалювання тощо.

Головний акцент у використанні шаблі припадав на рублячо-ріжучі удари робочою частиною. Їх характер залежав як від форми і якості клинка, так і технічної майстерності воїнів. Дії шаблею передбачали блискавичну техніку відбивно-ударних рухів, котрі здійснювалися за рахунок, у першу чергу, вправних рухів кістю-ліктем-плечем, а потім вже підключення корпусу-тазу-ніг (на відміну від роботи зі списом, коли доводилось працювати переважно за рахунок плечового і тазового відділів). Саме тримання шаблі передбачало м'якість-еластичність і разом з тим щільність, таким чином щоб клинок був продовженням руки. Відбивні рухи прагнули робити ковзаючо-відвідними, що дозволяло швидко нанести атакуючий удар. Важливе значення відводилось як різноманітним ударновідбивним рухам, так і блискавичній зміні напрямків та рівнів бойових дій.

Спис – древкова зброя, що вважається найстарішою у світі. Зазначена зброя використовувався активно як у кінноті, так і серед пішого війська. Від початку свого існування вони поділялися на металеві та колючі, залежно від способу їх використання і конструктивних особливостей. Металеві називалися сулицями; їх носили в особливому сагайдаку. Колючий різновид списа був найпоширенішим серед козаків. Його використовувала головним чином кіннота. Спис був головною зброєю першого кінного натиску. Так, піші козаки використовували древкову зброю і як засіб протидії ворожій

кінноті. Часто вони брали в бій рогатки-різновид списа, але коротший, із широкою роздвоєною бойовою частиною [22].

За описом Д. Яворницького, запорозькі списи виготовлялися з тонкого і легкого дерева, приблизно 3,5 м. завдовжки; бойова частина була залізною. На ратищі знизу був проріз для ремінної петлі, що одягалась на ногу і полегшувала утримання зброї. Іноді на бойовій частині був обмежувач, що давав змогу легко витягнути спис із рани. Деякі списи робили з вістрями на обох кінцях. Тільки у XVII ст. з'являється полегшений варіант списа – піка [74, с. 218].

Козацькі списи мали три- або чотиригранні наконечники і являли собою піки. Довжина ратища піки сягала до 4-5 метрів. Біля наконечника кріпився прапорець (значок) для спантеличення коней супротивника. У ході атаки піки застосовувала лише перша шеренга. Друга йшла з шаблями, які козаки до самого удару шеренги по супротивнику, зазвичай, тримали на витягнутій або на півзігнутій руці кликом униз. На озброєнні козацької піхоти були короткі піки (довжиною два метри) з двома наконечниками. Такою пікою можна було ефективно діяти проти супротивника як у полі, так і під час абордажного бою. Один наконечник мав перетинку, яка у разі необхідності відігравала роль упору, багра тощо. Мала такі піки і частина козацької кінноти. Однак вони використовувалися, головним чином, під час спішування. Короткі списи під час відбиття кавалерійських атак супротивника тримала перша шеренга (сівши на одне коліно), а довгу піку – друга або третя шеренга [74, с. 220].

При використанні спису у бою, треба було враховувати козакові і його особливості його розмірів, ваги або ж його положення (верхи на коні чи пішки). Але не зважаючи на ці обставини, все ж головна увага приділялась саме на пробивну дію списа – передньою вістрю, проте траплялись випадки, коли завдавали ударів і його зворотнім кінцем. Зазвичай, козак при пішому бою тримав спис обома руками, але щоб попереду передньої його руки знаходилася довша частина древка списа. Такий метод тримання списа

дозволяв здійснювати передньою частиною древка глибокі відбиви і ударні дії на верхньому і нижньому рівнях. Поряд із цим задню частину древка можливо було використовувати під час перехватних передніх пробивних ударів задля поглиблення ударно-атакуючих дій. Задньою кінцівкою древка також здійснювалися відбивні і атакуючі дії як вперед, так і назад [74, с. 116].

Ще одним видом холодної зброї козака виступала булава, хоча і в більшості випадків вона все ж асоціювалась із парадною зброєю або ж символом влади. Проте, зафіксовані випадки, коли козаки вправно застосовували її під час бою. Булава складалася з короткого руків'я, яке закінчувалося бойовою частиною на кінці у вигляді яблука або кулі. Іноді бойова частина робилася з вістрями (буздихан), могла бути не кулеподібної, а призматичної форми (брус).

Одним із різновидів булави був пірнач – його основна бойова частина складалася з поставлених ребром щитків (пір'я).

Особливістю ведення бою з кіннотою противника було використання так званого бердиша – бойової сокира з довгим держакон і лезом у вигляді півмісяця, нижній кінець якого переходив у смугу-косицю, що кріпилася до держака, підсилюючи кріплення обуха. Такий вид зброї любляв застосовувати і особисто Б. Хмельницький.

Важливим елементом козацького озброєння часів Національно-Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького були келепи, сокири та чекани. Так, зазначені артефакти були знайдені археологом І. Свешніковим під час розкопок поля Берестецької битви, що і стало підтвердженням їх активного застосування.

Келеп, або бойовий молот – мав довгий загострений клівець та багатогранний обух. Закріплювався на довгому дерев'яному держакон і використовувався для удару по ворожому вершнику. Першочергово келеп використовувався при необхідності пробити броньований захист ворога, а його велика сила удару та особливість конструкції цьому відповідали.

Чекан був одним із різновидів невеликої сокири та мав вигляд напівкруглого леза, що містився на короткому держаку. Його у більшості випадків застосовували під час рукопашних боїв.

Одним із видів холодної зброї козака, що постійно був з ним був ніж, який знаходився на поясі, за халявою або ж у сумці. Зустрічались різні види ножів – як з дерев'яними, так і з металевими руків'ями. Окрім щоденної необхідності його використання, ніж ставав невід'ємною частиною і перебування козака у походах, при проведенні розвідувальних операцій або безпосередньо у боях. Так, у боях досить часто ніж використовувався як метальна зброя [48, с.95-96].

Не зважаючи на винахід вогнепальної зброї, досить довго у використанні продовжував бути лук. Історик І. Стороженко пояснював цю особливість декількома причинами: по-перше, собівартістю використання цієї зброї, що було значно дешевше, по-друге, швидкістю, оскільки лучник на хвилину випускав близько 12 стріл, по-третє, використання лука не потребувало пристосування до погодних умов, так як наприклад, вогнепальна зброя втрачала свої властивості під час дощової погоди.

Крім того, середня відстань стрільби з лука зазвичай складалась в межах 200-300 кроків, у рідших випадках – до 500. Ефективність стрільби з лука на коні значно збільшувалась, близько 30-40 відсотків. Стріли для лука зберігалися у сагайдаку, який закріплювався на поясі лучника з правого боку. Зазвичай, козаки вміло маневрували луком, та вже з відстані 130 кроків стріли влучали точно у ціль.

Особливим видом холодної зброї козаків було використання так званих якірців – шматків заліза із загостреними кінцями. Цей вид козаки зазвичай застосовували, коли хотіли ускладнити просування ворога, тому розкидали на його шляху. Це могло призвести у першу чергу до поранення коней ворога.

Зародження лінійної тактики наприкінці Тридцятилітньої війни привело до підвищення ролі артилерії на полі бою. Тому виникла потреба у

створенні мобільної польової артилерії, для якої були обрані відповідні калібри гармат.

Основу польової артилерії Війська Запорізького у першій половині XVII ст. складав фальконет – 3-фунтова (7 см) гармата. Про широке використання фальконета запорожцями свідчить Боплан, повідомляючи, що на козацькому човні-чайці встановлювалося 4-6 гармат цього зразка. Він також пише, що у морському поході брало участь 5-6 тис. козаків на 80-100 чайках, тож на них було встановлено в середньому 500 гармат-фальконетів. Питома вага артилерії у такому поході була в межах 100 гармат на кожну тисячу козаків. Вищевикладене свідчить, що січовий арсенал мав досить високий артилерійський потенціал, який, очевидно, використовувався і в сухопутних походах [66, с. 51-52].

«Козацька артилерія була одним із небагатьох родів військ (поряд із найманим), що мала постійні форми організації та фінансування як під час війни, так і в мирний період. У військово-адміністративному відношенні вона поділялася на генеральну «армату», що перебувала в розпорядженні вищого командування, а також полкову та сотенну, котру контролювали й утримували місцеві влади (козацька адміністрація, магістрати, ратуші).

Козацька артилерія сформувалася в окрему організаційну структуру в перші роки повстання Б. Хмельницького. Її попередницею була полкова артилерія реєстрового війська, поповнена численними трофеями й зорганізована у самостійну формацію. Її інституційний статус та джерела утримання були одними з небагатьох питань військового устрою гетьманату, що стабільно відображалися в договірних статтях, котрі мали «рамковий» характер у процесі становлення молоді козацької держави.

Наймасовішу групу артилерійської обслуги становили дві категорії служителів – пушкарі та гармаші («армаши»). Різні номінативи, під якими вони фігурують у документах другої половини XVII – у XVIII ст., очевидно, позначали якусь різницю в їх спеціалізації, котра у джерелах, однак, не конкретизується. Обидві категорії паралельно входили до штатів як

генеральної, так і полкових артилерій, причому співвідношення між ними було різним. Зазвичай пушкарів менше, аніж гармашів, або майже порівну. Утім, більш показова різниця у ставках жалування, котре в пушкарів здебільшого було вищим.

Натомість пушкарі, фах яких цінувався вище, були аналогом бомбардирів – рядових із підвищеною кваліфікацією, котрі вміли заряджати гармату, націлювати її, а також споряджати різні види артилерійських боєприпасів – картеч, бомби, гранати й т. ін» [56, с. 42-43].

Козаки славилися і використанням та маневруванням артилерійської справи. Вони зазвичай віддавали перевагу легким гарматам, які давали можливість вільно маневрувати під час бою та необхідністю швидко пересуватися степовими просторами. Частину важких гармат закріплювали на лафетах з колесами і без коліс, перевозили на возах, що називалися «палубами» і в які впрягали четверо або шестеро коней.

Гармата була незамінною за навалного козацького наступу. Більше того, козаки дуже цінували артилерію і при нагоді забирали трофейну для подальшого використання. Вони вважали, що правильно влаштована артилерійська підготовка та оборона могли бути головними чинниками успіху у битвах. Козацька артилерія складалася з гармат переважно місцевого виробництва, метал для яких виплавляли на руднях України – київських, чернігівських та інших, а також з трофейних гармат. За період Хмельниччини козацька артилерія кількісно дуже зросла. Так, якщо на початку повстанці вийшли з Січі лише з трьома гарматами, то вже у битві під Берестечком (1651 р.) козаки мали їх понад сто, що відтоді якісно і кількісно переважали польсько-шляхетську шляхту.

У козаків для зв'язку застосовувалася складна сигналізація візуальна (наприклад: вогонь, дим, яскравий прапорець, умовні сигнали жестами тощо) і звукова (постріл, дзвін, певний вигук і т.д.), деякі козацькі розвідники опанували навичками тайнопису та здійснювали тайникові операції. Окрема увага приділялася конспірації («аби ні сорока, ні ворона не

могла ні бачити, ні чути»). Агентурні мережі козаків працювали в Австрії, Валахії, Кримському ханстві, Литві, Молдавії, Моравії, Московії, Польщі, Сілезії, Трансільванії, Туреччині, Чехії, Швеції. Розвідники служили у складі та в обслуговуванні обозів ворожих військових підрозділів і, у разі необхідності, повідомляли козаків про пересування, плани й наміри їх очільників. Така служба розвідників, по перше, дозволяла бути досить непомітними і, по друге, тримаючи під контролем певний сегмент структури забезпечення, ставати потрібними багатьом воякам і командирам бойових підрозділів [26, с. 247].

Залежно від мети походу, козаки визначали розвідзавдання і відправляли на невеликі відстані від головних сил спецпідрозділи – прообрази сучасних розвідувальних органів. Вони мали своєчасно повідомляти командирам Запорозького війська про стан маршрутів та дії ворога.

Дії розвідки ворога й козацької – це була своєрідна «гра на випередження» шляхом вивчення похідного чи бойового порядку противника, розміщення кінноти, артилерії, піхоти, визначення швидкості висування й темпу розгортання військ, встановлення маршрутів, напрямків руху тощо.

Особливу увагу приділяли місцю розташування головних сил ворога, наявності артилерії й кінноти, місця пункту управління. Ретельно вивчали склад військ противника, способи управління, чисельність, озброєння, фізичний й моральний стан воїнів. Розвідка мала визначити обсяги продовольства і матеріальних ресурсів, можливості їх поповнення, уточнити дані про минулі бойові дії противника під час поточного походу, а також наявність в обозі поранених, хворих, стан возів тощо.

На успішність маршу перед бойовими діями сильно впливали умови місцевості й стан доріг. Дані про місцевість допомагали Запорозькому війську підтримувати встановлений темп походу і випереджати ворога в захопленні тактично вигідних рубежів.

Роз'їзні козаки мали уважно, рухаючись попереду, обстежувати місцевість. У разі виявлення ворога чи ознак його появи (стукіт копит, хмара пилу в безвітряну погоду, наявність доказів його недавнього перебування), встановленими сигналами (свист, вогонь, постріл тощо) попереджати роз'їзд, який рухався позаду. Або самотійно висуватися до нього з доповіддю. Командир роз'їзду розпоряджався щодо подальших дій, намагаючись при цьому не розкрити свого місцезнаходження.

Щоб попередити дії ворога, основні зусилля козацьких розвідників кидалися на розкриття підготовки його до наступу, виявлення зосередження військ та визначення напрямків імовірних ударів. Надважливим було визначення задуму ворога щодо майбутнього бою. Виконання цього завдання потребувало чимало хитрощів.

В обороні розвідзагін не вислався, а завдання розвідки вирішували розвідувальні роз'їзди. Разом із тим, можливості передового розвідроз'їзду майже не використовувались у наступі, бо його сил не вистачало для вирішення завдань розвідки та утримання противника у випадку бою з ним.

Інформацію передавали зі зв'язківцями або кур'єрами, а ще сигналами – візуальними ("фігури") і звуковими. Отримані відомості передавалися від органу, який її добуває, до командира, який дав завдання.

Залежно від бойового застосування розвідки, інформація передавалась як від окремих козаків, так і від розвідроз'їзду – через вершника (зв'язківця) до старшого командира. Далі в загоні робили висновки про обстановку й вибирали один зі спланованих раніше варіантів дій [27].

Певної уніфікації в козацькому спорядженні не існувало. Козаки зазвичай носили вузькі шкіряні паски, до яких і підвішували шаблю, а у рідних випадках порохівницю. У спеціально обладнаній сумні носили набої, разом із рушничним начинням. Цю сумку або так званий патронташ носили за спиною, на вузькому ремінці. Проте, врахувавши, що заряджання набоями з'явилося лише наприкінці XVII ст., то часів Національно-визвольної війни козаки зазвичай користувались натрусками з пороховою

м'якиттю, які носили на шиї чи при поясі. Особливим елементом спорядження козака-вершника був шабельтас – пласка шкіряна сумка зазвичай чотирьо- або п'ятикутної форми, що підвішувалась до поясу з лівого боку.

Більшість козацького спорядження зберігалось у возах, проте, коли козаки відправлялись на розвідку і вози залишались в таборі, бралось найнеобхідніше та щоб не заважало швидко переміщуватись козаку. Піхотинці мали простіший набір амуніції – ріг з порохом, сумки з рушничним начинням, шаблі тощо. [57, с. 489]

Враховуючи вище сказане впливає, що за часів Хмельниччини козацьке військо мало свою самостійно сформовану тактику ведення бойових дій, яка розроблялась, скоріше за все, емпірично в процесі власне війни на основі об'єднаного досвіду козацької піхоти та кочівницької татарської кінноти. І той факт, що бойові дії з поляками провадилися надзвичайно успішно (як для непрофесійної в більшості своїй козацької армії), свідчить на перевагу Б.Хмельницького як дійсно геніального полководця і організатора свого часу.

РОЗДІЛ 3

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ ТАКТИКИ ВЕДЕННЯ ВІЙНИ

Національно-визвольна війна українського народу мала під собою дуже складний комплекс економічних, соціальних, національних та релігійних підстав і охопила практично всі верстви населення. На чолі повстання став видатний політичний і військовий діяч Богдан Хмельницький, який походив з української старшини і мав ранг сотника Чигиринського полку.

У добу Хмельниччини поняття «воєнна доктрина» не було вживаним, проте комплекс поглядів на війну і методи її ведення не лише існували у козаків, але й відображалися в статутах, а ватажки накопчували досвід впродовж життя. Б. Хмельницький, видаючи власні накази, дисциплінував своїх підлеглих [66, с. 20-21].

Використовуючи закладені Северином Наливайком, Петром Конашевичем-Сагайдачним, Михайлом Дорошенком, Іваном Сулимою традиції козацького військового мистецтва, Б. Хмельницький під час формування своєї армії надавав першочергового значення організації міцної розвідувальної служби. Згідно з дослідженнями сучасних істориків, уже в перші роки Національно-визвольної війни українського народу, яка розпочалася в 1648 р., визначилася організаційна структура цього «відомства», а також об'єкти, цілі, напрями, методи й прийоми його діяльності, що постійно вдосконалювалися.

За допомогою розвідувальної служби та контррозвідки гетьман шляхом поширення дезінформації прагнув посіяти у ворожому війську непевність у власних силах, панічний настрій. У своїх універсалах до населення та інструкціях до розвідників він наполягав на необхідності створення в стані противника відчуття приреченості, напруги та непевності. Вперше в практиці вітчизняного воєнного мистецтва застосовувалися

принципи ведення так званої психологічної війни. Такі методи були використані українським гетьманом у ході вирішальних битв із ворогом під Корсунем, Пилявцями, Зборовом та Берестечком.

3.1. Великі перемоги козаків 1648 р.: битва під Жовтими водами та Корсунська битва.

В Енциклопедії історії України дослідник В. С. Степанков вказував: «Жовтоводська битва 1648 – перша перемога української армії в національній революції 1648–1676» [61]. Битва, що входить до переліку ключових подій української історії розгорнулася між об'єднаними силами козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким та кримськими союзниками (9 тис.) з одного боку та військом Речі Посполитої під очільництвом Стефана Потоцького з іншого (6 тис.). Першочерговим людським ресурсом для поповнення війська були повстанці Київщини й Задніпрянщини. Насамперед, Б. Хмельницькому вдалося створити народно-визвольну армію з розпорошених козацьких та селянських об'єднань. Особливо, що добровольці гетьманського війська називалися «охотники».

Опорою армії гетьмана була піхота, а кіннота слугувала опорою для останньої. Зокрема вчений І. Печенюк наголошував на тому, що успіхи Б. Хмельницького стали можливими за допомогою об'єднання досвідченої козацької піхоти з висококваліфікованою татарською кіннотою. Даний тандем успішно себе проявив у майбутній Корсунській битві, котра продовжила події Жовтоводської битви [47, с. 15-20]. Залучав гетьман до служби у війську й найманих досвідчених службовців з різних країн, які служили під час 30-річної війни. В їх лавах перебували: серби, молдавани, волохи, а також німецькі піхотинці, котрі шукали заробітку. Іноземні підрозділи збагачували досвідом українську армію [19].

Опору війська гетьмана Хмельницького складали регулярні частини. Їх стержнем було реєстрове козацтво, котре фіксувалося в особливому переліку (реєстрі) і мало зобов'язання постійної служби. Базою

українського війська періоду національно-визвольної боротьби 1648-1657 рр. були піхотні полки. За свідченнями очевидців вони вирізнялися вправною стрільбою та витримкою. Проте в управлінні гетьмана з часом була не лише союзницька кіннота татар, але й козацька [72, с. 300-302].

Протягом дев'ятирічної боротьби на чолі з талановитим полководцем та гетьманом Б. Хмельницьким значного розвитку досягнуло воєнне мистецтво козацької держави. Важливим стало використання досвіду європейських держав з котрим він мав змогу ознайомитись під час подорожей до Франції в роки 30-річної війни. Насамперед, військові «взяли на озброєння» стратегії ведення бою, навички володіння різноманітною зброєю. Зокрема в ході національно-визвольної боротьби було «взято на озброєння» маневрову стратегію, що була вперше застосована в 30-річній війні французьким полководцем Л. Тюрреном (1611-1675). Відповідно до неї ключовою метою було виснаження ворога до початку битви [72, с. 315]. Проте на відміну від очільників європейських армій, котрі обирали оборону стратегію, щоб уникати значних втрат свого війська гетьман розробив ключові принципи ведення низки кампаній та стратегію власного війська. На думку Б. Хмельницького, перемогти Річ Посполиту було можливим шляхом знищення основного скупчення ворогів на головному напрямку [12, с. 38-39].

Важливим моментом стало отримання воєнно-стратегічної переваги шляхом об'єднання козаків з татарською кіннотою, попередньо заключивши договір з Кримським ханством. Зокрема польський історик В. Маєвський звертав увагу: «Невелике військо, яке утримувалося за одну четверту частину прибутків з королівських маєтків (звідси назва – кварцяне військо), у 1624-1644 рр., завдяки використанню взаємодії кінноти, піхоти, артилерії і обозів, досить добре справлялося навіть з кількісно сильнішими противниками, які, маючи добру кінноту, однак не мали у своєму розпорядженні вогневої сили (татари) або, маючи добру піхоту і обози, користувалися нечисельною або неякісною кіннотою (козаки). Козацько-

татарська угода, укладена у 1648 р., спричинила до поєднання обох згаданих факторів, що ліквідувало польську тактичну перевагу, яка до цього часу мала місце» [64, с. 36-37].

Завзято використовував український гетьман популярний та оригінальний бойовий порядок – табір, котрий став значущим моментом війська Хмельницького в умовах рівнинної степової місцевості. Він будувався зміщених до купи та скріплених у багато рядів возів, що оточували війська [12, с. 33-45.]

Дослідник зазначив про «кризу польського воєнного мистецтва 1648-1649 рр.» Гетьман приїздив до Бахчисараю задля узгодження введення військових дій з союзником. Гетьман був вправним дипломатом та був добре ознайомлений з татарськими звичаями. Б. Хмельницький володів мовою потенційного союзника. При зустрічі український полководець поцілував шаблю хану та промовив клятву, де він довіряв лезові власну макітру у випадку, якщо він промовляє брехню. Він доповів кримському хану про причини повстання до яких належало пригнічене становище усіх верств українського суспільства. Важливо, що підкреслювалося на поверненні дипломатичних стосунків з Портою та те, що видатки на похід компенсуються за рахунок заможних польських замків. Кримський хан наголосив, що очікує затриману данину від поляків та очікуватиме реакцію на нагадування про неї. Однак він направив до васала Тугай-бея, який мав надати кінноту, що супроводжувала в поході. Після перемовин Тугай-бей дав гетьманові обіцянку надати чотири тисячі вершників, але це мав бути резервний корпус і козаки мали першими вступити до бою тим самим затвердити свої наміри війни з Річчю Посполитою. Кожен татарський воїн з'являвся в строю зі своїм луком та стрілами. Також, татарські військові не мали потреби ні в возах, ні в продуктах. Кожен з них приводив кілька коней. Особливо, що вони споживали сире м'ясо вбитих коней, порізавши тонкими слайсами та протримавши кілька годин під сідлами [31, с. 76-77].

Очільники вирішили по причині, що М. Потоцький планував відправити на Запоріжжя тільки авангард фр. *avant* – перед, фр. *Garde* – загін, буквально – передовий загін), то на захист буде відправлено авангард їх війська, підготувавши за 2-3 тижня основні сили [64, с. 36-37].

Микола Потоцький на прізвисько «Ведмежа лапа», польський політичний та військовий діяч мав намір не допустити ворогів на «волость» і відправив на українського гетьмана збройну експедицію. Основні сили вирушили до Корсуня правим берегом Дніпра під проводом козацького комісара Шемберга та Стефана Потоцького разом з 2500 реєстрових і 1500 польського війська. Інша частина реєстру відправилася човнами по Дніпру і планувала зустрітися з основною армією у степу [30, с. 201].

Особливу увагу гетьман приділяв «військовій таємниці» про рух власної армії. Зберігати секретність вдалося і Тугай-Бею, який здійснив несподівану для С. Потоцького атаку біля Жовтих вод. Військові сили козаків і союзників були розподілені: татарська кіннота рухалася окремо в козацької піхоти. С. Величко вказував: «Хмельницький ще раніше, коли роз'їжджався з Тугай-беєм і попрямував на Січ, наказав йому стояти з ордою в Базавлуку чи деінде в добромu місці вище Січі. А ще він наказав суворо і пильно сторожувати шлях, який лежав від Чигирини й Переволочної й до Січі і брати під сторожу й тримати невідпущно до його, Хмельницького, указу всіх тих хто мав простувати з Січі до міста. Це було зроблено, і за три дні, доки Хмельницький їхав на злуку з Тугай-беєм, татари піймали на січовому шляху близько десяти підозрюваних людей...» [63, с. 131].

У літописі Г. Грабянки вказувалось на одну із тактик, що застосовували козаки потрапивши у полон до поляків, вдаючись до хитрощів або ж заздалегідь спланованих операцій. Так, «Якраз отоді і взяли ляхи якогось козака й привели до гетьмана, а той і почав випитувати про силу татарську та козацьку. Бранець, будучи від природи кмітливим та хитрим, а може й самим Хмельницьким підмовлений, сказав, що татар

тільки з Тугай-беєм тисяч п'ятдесят і що скоро й сам хан з усією силою прийде, а козаків багато – без ліку. Вислухали все те ляхи і повірили, й напав на них острах незборимий, всі вони посмутніли, руки в них опустилися і втратили вони голову, бо боялися не лише сили козацької, а й голоду та облоги. Порадилися вони й порішили пробиватися усім табором; та і тут взяли козака дорогу показувати і отак по вісім возів уряд усім табором рушили, за возами піхота та капітани, обік табору слуги з мушкетами, а з обох боків гетьмани з летючою кавалерією. Козаки ж влаштували засідку, відкрили вогонь з самопалів, коней у возах перебили і сильно потіснили піхоту польську і, хоч як не хотіли поляки, musiли поголовно всі, і малі і дорослі, зійти з коней і пішов з козаками бій тримати, та посеред того вогню, який вели з самопалів козаки та з своєї зброї татари, пройшли заледве півмилі. Та ще ж на лихо той козак, що вказував дорогу, навмисне завів обоз ляхів у яругу, прямо у хаші й болото; отут, побачивши, що прийшла їхня лиха година та погибель, вони почали свій обоз повертати – одні на гору з'їжджали, інші в болото прямували; Хмельницький же вислав наперед шеститисячний загін козаків, вони перекопали дорогу ляхам, зробили завали, а самі засіли у тих законах. Нічого не знаючи про засідку, поляки пішки простують собі своєю дорогою, вози позади полишивши – одні на горі, а інші в болоті, а тим часом козаки і татари налетіли і обоз розгромили» [2].

Дійсно, погана робота польської розвідки стала однією з причин поразок на перших етапах війни. Так, гетьман Потоцький не був поінформований, що загони татарської кінноти прибули до Б. Хмельницького ще на початку березня, а вже значно менша частина, їм відома, прибула пізніше. Український історик І. Стороженко, підтримує думку, що гетьман робив значну ставку саме на дезорієнтацію ворога у цьому напрямку, тому татарська кіннота, виділена в передовий загін з частиною козацьких військ й артилерією, мала прикривати рух з Січі основних козацьких сил. Їх напрямок був – вододіл річок Базавлук,

Саксагань, Омельник та Жовті Води як крайня точка їх розміщення. На завершення мали висуватись основні сили повстанців з обозом та артилерією [64, с. 37].

Березень 1648 р. був морозним та змінювався відлигами, що робило степ неприступним як ворога, так і для українського війська. Польська армія, перебуваючи в Черкасах не залишала власних зимівки. З Речі Посполитої допомога не надсилалася, а на протипагу канцлер Оссолінський доповідав польним гетьманам, що планів нападати козаки не мали та навіть готуються до боротьби проти турок. Жовніри, не отримавши виплат за службу, побиралися у місцевих. Ворожі угруповування звернули увагу, що українські об'єднання «грають у мовчанку», тобто поведінка козаків вирізнялася від минулих сутичок і «збивало з пантелику» поляків. Військо Речі Посполитої прийняли рішення зачекати Барабаша й розбудували табір, залишаючи між супротивником річку Жовті води. Отримавши розвідувальну інформацію, український гетьман чекав на флотилію Барабаша на березі Дніпра. Остання пропливала вниз по річці, зупиняючись кожної ночі для висадки армійців. Човен, по якому орієнтувалися інші човни, очолював кум гетьмана Хмельницького, полковник Кричевський. Таким чином, козацький полководець кожного дня отримував сповіщення про пересування ворога. Згодом, Барабаш був захоплений у власному човні. Спочатку він намагався чинити опір, але потім позбувся зброї і прохав про пощаду. Дорікаючи його злодіяннями, які чинилися за його вказівками, бунтівники лаяючи побили Барабаша й Джалалій проткнув його списом та кинув у воду. Тоді ж скинули у воду козацьку старшину, яка була віддана польським реґментарям. Впродовж ряду днів українські військові лише інколи атакували ворога. Козаки дещо з насторогою ставилися до артилерії Потоцького, яка була достатньо потужною. В той же час вони активно виснажували ворога, перекривши доступ до води та перешкоджали поповненню запасів продуктів [31, с. 79-80].

Не орієнтуючись тільки на кількісну перевагу, Б. Хмельницький турбувався не лише про щільну блокаду табору, а й про захоплення всіх комунікацій регіону, завдяки яким головні сили польської армії могли б прийти на допомогу заблокованим в таборі. Так, власне гетьман наказав частині козацького війська діяти у чигиринському напрямку та чекати на зустріч польську підмогу, після чого знищити їх човни та байдарки на дніпровських переправах.

Загалом, ці заходи забезпечили ефективну облогу ворога, який змушений був потерпати від нестачі продовольств, води та боєприпасів. І будь-які спроби поляків вирватися з оточення були марними і відразу зводились нанівець активними діями козаків. [57, с. 491-492]

Штурм позицій Речі Посполитої 30(20) квітня виявився невдалим у зв'язку з відсутністю артилерії (у розпорядженні козаків нараховувалося три гармати малого калібру). Зазнавши поразки від більш потужної артилерії ворога, військо гетьмана перейшло до опозиційної боротьби [61].

М. Мірошниченко в роботі «Воєнна стратегія Богдана Хмельницького» підкреслював, що основним досягненням воєнного мистецтва гетьмана у битві на Жовтих Водах стало використання передового загону, сформованого з татарської кінноти для зупинки ворога і прикриття основних сил козацької армії.

Історик, фахівець з історії козацтва Т. Чухліб вказував: «Надбанням українського воєнного мистецтва у Жовтоводській битві стало застосування передового загону, сформованого з кінноти для зупинки противника і прикриття основних сил армії Б. Хмельницького при виході їх у район битви» [72, с. 310-312].

Вчений В. Степанков у своїй праці Розвідка і контррозвідка Богдана (Великого 1648–1657 рр.)» наголошував на те, що успіхам сприяла розвідка, яка сповістила про плани об'єднання І. Вишневецького, який знаходився в Лубнах власного 6 тисячного війська з М. Потоцького. Якщо б це справдилося, то позиція повстанської армії була б кепським. Б.

Хмельницький з'ясував необхідність повномасштабної диверсії: «знищити усі паромні переправи через Дніпро, принаймні до Києва. Тому негайно відправив до їх традиційних місць розташування невеликі, але рухливі, загони з наказом знищити пароми». Водночас князь відправив посланця Б. К. Маскевича до М. Потоцького, щоб дізнатися про час і місце об'єднання сил. Після прибуття доповідача він відбув до Яготина, де дізнався про поразку поляків в Корсунській битві. Відповідно козацька армія завдяки реалізованій диверсії мала змогу уникнути нової битви з ворожим військом і відкривала можливості для вдалого наступу в Центральній Україні [58, с. 107-108.].

Отримавши перемогу, український гетьман разом із союзниками відправилися далі на Чигирин, де перебував С. Потоцький. Останній, отримавши новину про поразку польського війська прийняв рішення про відступ в безпечніші місця. С. Потоцький перейшов річку Рось і за Корсунем на старому валі зробив оборонний табір. Однак українські формування наздогнали його та в результаті спільно з татарами замкнули шлях під Гороховою Дібровою, де мала місце глибока болотяна долина між двома кручами. 19 травня від гангрени помер Стефан Потоцький, який напередодні отримав поранення.

В Корсунській битві (25-26 травня 1648) гетьману вдалося розгорнути перебіг подій всупереч ворогові. Напередодні битви помирає король Владислав IV. Він змусив останню покинути зайняті позиції та вступити у бій на не вигідній для польської кавалерії пересіченій місцевості, маючи при цьому менш чисельне об'єднання (15 тис. на протигагу 20 тис. поляків). Союзна армія перерили та зарубали дорогу, заставили воду та побудували шанці [30, с. 202-203]. Коли ворожі угруповання вийшли туди розпочався обстріл. Табір Речі Посполитої не мав змоги розміститися належно в обмеженій місцевості, а пушки з возами затягнули болота.

Історики звертають увагу, що похідно-бойовий порядок був чітко розбудований за класичною схемою реалізації зустрічної битви з

противником, що ухиляється. Внаслідок чого вороже військо під очільництвом М. Потоцького було розстрошено вщент протягом чотирьох годин українськими піхотинцями, котрі увійшли в розриви похідного оборотного табору й кінноти татар, які атакували ворожих жовнирів в тилу [72, с. 308].

У описі П. Шевальє так описуються зазначені події: «Хмельницький, вміло застосовував перевагу та блиск, що звичайно несе перша перемога, повернувся проти решти польського війська, в якому було ще п'ять тисяч чоловік. Ватажки того війська після даремного очікування звісток про похід перших загонів, які вони відрядили до Борисфена, нарешті одержали повідомлення про їхню поразку, про зламання присяги реєстровими козаками та про приєднання татар до цих бунтівників, і тому вони визнали за доцільне відступити, щоб зберегти решту королівського війська, не маючи змоги чинити опір своїм ворогам. Проте швидкість татарських коней не дозволила полякам відійти досить далеко: татари наздогнали їх, і почалися сутички, під час яких взято в полон кількох татар» [11].

Очевидним залишився факт про можливе застосування до цих татар всіх способів зднати інформацію про можливе пересування козацьких військ або ж їх чисельність, проте, це не відіграло значної ролі, оскільки далі, як розповідав П. Шевальє козаки вдало у своїй тактиці застосували саме орієнтування на місцевості: «У зв'язку з такими зізнаннями польська військова рада, обмірковуючи питання – давати бій чи відступати, не будучи впевненою, що зможуть утриматися на тому місці, де вороги незабаром відрізали б їх від харчів та фуражу, вирішили продовжувати відступ серед возів. Але тільки-но польське військо пройшло з півмилі, як воно потрапило в дуже густий ліс, всередині якого було величезне багно; до того ж лиха тисяча вісімсот козаків, які ще залишалися при поляках, покинули їх, щоб приєднатися до своїх товаришів. Нарешті, після чотиригодинного бою в цьому лісі як з поганими дорогами, так і з ворогом, коли табір раз у раз то

проривався, то загрузав, усіх поляків було або перебито, або взято в полон, або потоплено в болоті» [11].

Гетьман захопив двох командувачів ворожої армії, 80 великих вельмож, 127 офіцерів, 8520 жовнирів [69, с. 119]. На шпальтах одного з англійських видань згадували: «Польща в пилу та в крові впала під ноги козаків» [55, с. 90]. Лише одиниці з представників армії Речі Посполитої врятувалися втечею.

27 травня український гетьман прибув до Білої Церкви, яку козаки вважали за «стару гряницю». Б. Хмельницький відзначив свою перемогу: «тріумф по виграній відправував, усіх трубачів та сурмачів звівши докупи з гуком великим» розповідали його сучасники. Армія потребувала відпочинку та відновлення. Гетьману вдалося реалізувати плани і отримати ще більше здобутків, повністю виснаживши ворогів. Новим завданням було наведення внутрішнього порядку в війську. Активного поширення набув повстанський рух, що охопив усю Наддніпрянщину. Національні та соціальні протиріччя надто загострилися, тому до збройної боротьби долучилися представники дрібної шляхти, селянства, міщан, а подекуди й духівництва. Найбільш ранньою була боротьба на Лівобережжі. Згодом почали утворюватися полки на кшталт козацьких. Найбільш відомі серед них були: Мартин Небаба, Максим Гладкий та Петро Головацький, які підпорядковувалися Б. Хмельницькому. Також, народна боротьба розгорнулася на Правобережній Україні, котра охопила Брацлавщину та Київщину. Гучно лунало імена Івана Ганжи, попа Степана, Трифона. Найбільш популярним став Максим Кривоніс.

Важлива повстанська битва розгорнулася 27-31 липня 1648 р., що відзначилася перемогою останніх. Повстанці взяли під контроль всі великі замки на Правобережжі, а також Умань, Брацлав, Вінницю, Красне, Немирів, Тульчин, а 9 серпня впала міцна твердиня – Бар [30, с. 203-204].

Варто зазначити, що полковники козацької армії мали певну автономію і керували багаточисельними формуваннями. Вони мали

самостійність в виборі дій на низці напрямів, але стратегічну мету визначав та розробляв гетьман. Українські полковники мали широкі повноваження й отримували від Хмельницького звання «наказних гетьманів» [12, с. 33-45].

Отже, битви весни 1648 р. ознаменували важливу віху національно-визвольної боротьби під керівництвом українського гетьмана Б. Хмельницького. Битва під Жовтими водами поклала початок важливих перемог українського війська та увійшла в історію України як одна з головних битв. Наступною переможною сторінкою стала Корсунська битва в результаті якої польська армія зазнала значної поразки та значна кількість її очільників та рядових загинули або потрапили до полону. Важливе значення мали розрахунки та досвід полководця Б. Хмельницького, використання розвідувальної інформації, зброї, новітніх методів відкрили шлях до ключових перемог. Ці битви поклали початок на тривалому шляху до здобуття української державності. Гетьман використовував тактику маневрування задля раптового й успішного розгрому ворога. Насамперед, захоплення ворога з флангів та вихід його в тил.

3.2. Особливості використання місцевості: Битва під Пилявцями

В Енциклопедії історії України вчений Ю. А. Мицик визначає: «Пилявецька битва 1648 – одна з найвизначніших і переможних для українського війська часів національно-визвольної війни українського народу 1648–1658. Вона відбулась на берегах р. Іква біля с. Пилявці (нині с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельницької обл.)» [39].

«Вже минули ті часи, коли ляхи були нам страшні. Ми під Пилявцями довідалися, що це вже не ті ляхи, які раніше були. Це вже не Жолкевські, не Ходкевичі, а якісь Тхоржевські та Заєнчковські, діти, одягнуті в залізо! Померли від страху, як тільки нас побачили» [35, с. 67].

В. Петрів гадав, що новаторством гетьмана в стратегії було проведення напередодні битви під Пилявцями операції прикриття

авангардними групами великих козацьких об'єднань зосередження і розташування основних сил війська. Спільно з селянськими загонами, просуваючись на Волині і Поділлі вдалося розгромити численні польські війська та залоги, а також взяти фортецю Бар.

Перебуваючи в Чигирині український гетьман займався внутрішньою організацією власного війська, приділяючи значну увагу дисципліні. Важливим був, також, дипломатичний напрямок. Б. Хмельницький мав наміри провести переговори з Кримом, Туреччиною, Молдовією. В планах полководця було також залучення московської допомоги. Також, гетьман вислав посольство до Варшави, однак польський сейм проголосив війну а їх армія концентрувалася на Волині.

Б. Хмельницький зібрав військо, а основний табір розмітився над Масловим Ставом та річкою Росавою. 25 липня 1648 р. військо гетьмана вирушило в західному напрямку. Кривоніс рушив попереду, слідом Ганжа з уманським полком та Іван Гиря з білоцерківським, а за ним і гетьман Б. Хмельницький з основними силами шляхом на Паволоч, Янушпіль, в околиці Хмільника. Під Пилявцями відбувся ключовий бій з армією Речі Посполитої. Український табір розміщувався над річкою Іковою, в оборонному місці стояли в шість рядів. Навколо оточував кривий терен й розтягувалися балки та яри. На північ, над малою рікою розміщувалася переправа в напрямі на Константинів, де військові повисипали шанці. Поблизу Костянтинова 19 вересня з'явилася відміно укомплектована ворожа армія. Розгорнулися бої біля греблі. Порушуючи дисципліну, передові частини польський військових кинулися до битви. Три дні український полководець з свої підлеглими відбивали бої [30, с. 205-206].

23 вересня наступив переломний момент, коли розпочався ключовий наступ. Попереду рушили татари, яких налічувалося три тисячі. Службовці Речі Посполитої всупереч вказівкам командування активно включилися в боротьбу татарською частиною війська. Козацький очільник використав

ситуацію з користю та козацька артилерія розпочала активний обстріл греблі. Ворожа армія, не витримавши обстрілу залишила шанці [30, с. 208].

У літописі Самійла Величка так зазначалося про поразку поляків: «Поляки тут належно не влаштувалися і після однієї та другої військових спроб проти Хмельницького втратили сміливість і військову вигадку. А в четвер, на свято Воздвиження чесного хреста, 14 вересня 176, після удару Хмельницького, майнули навтьоки. Вони тікали без пам'яті, як хто міг і куди міг, кинувши всі свої великі обози з численними пребагатими статками і скарбами, залишивши їх на користь і в нагороду Хмельницькому» [3].

Однією з важливих причин поразки поляків на перших етапах війни – відсутність єдиного командування, чвари недосвідчених ватажків з амбітним Вишневецьким та брак дисципліни. Вже після поразки під Корсунем, польське військо втратило достатню кількість професійної армії, тим самим ставши відносно менш боєздатним у порівнянні з козаками, які навпаки набирали та збільшувались як кількісно, так і технічно.

Для Б. Хмельницького головна проблема полягала у значній кількості покозачених селян, які були оснащені саморобними списами, косами, бердишами, що були досить ефективними у боротьбі з кіннотою та в рукопашному бою. Проте все ж, вони потребували професійної зброї, тому змушені були йти після козаків.

До того ж залишалась проблема яка вже постала у ході операції – час прибуття татар. У зв'язку з цим пояснюється застосування гетьманом оборонної стратегії, що першочергово була направлена на виснаження ворога, виснаження його під час поодиноких сутичок за рахунок погано навчених покозачених.

Одним із позитивних моментів ведення війни на перших її роках була саме робота розвідки Б. Хмельницького. Тому гетьман застосовував тактику розділення військ, так власне військо М. Кривоноса діяло окремо від основних сил Б. Хмельницького. До того ж часто проводились диверсії в тилу противника або ж їх дезінформація щодо пересування військ [44].

Відзначився у битві під Пилявцями корсунський полковник С. Мрозовницький (С. Морозенко), який перейшов на сторону українських повстанців: «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче, за тобою Морозенку, Вся Україна плаче» [12, с. 40].

Успіх під Пилявцями давала можливість далі рушити на Захід України. До національно-визвольної боротьби активно долучалися селяни, котрі радісно зустрічали на шляху до Волині та Галичини. Зокрема на півдні Польщі населення, яке потерпало від утисків шляхти мріяли про свого Б. Хмельницького. Осінню 1648 р. українське військо вирушило походом на Захід України [69, с. 121]. Таке рішення очільника збройних об'єднань викликало суперечливу оцінку серед істориків. Популярною думкою серед них стала про вплив татар, а відомий український історик М. Грушевський вказував, що на Б. Хмельницького вплинув стихійний народний рух [14, с. 189]. На початку жовтня українське військо взяло в облогу Львів. Максим Кривоніс взяв львівську фортецю, Високий Замок Однак, гетьман не бажав руйнувати місто і взявши відкуп вирушив до Замостя (6-21 листопада). Хоча і не вдалося українському війську повноцінно чудово укріпленим Замостям, але вони його виснажили постійними атаками і в результаті погодилися на викуп і зняли облогу. Літописи оповідали, що обложниками було створено дивний механізм на який мали надію, то була дерев'яна вежа з рухомим містком, котра спускалася на захисні вали. Однак ворог гарматними пострілами знищили механізм, що прозвали «гуляйгород» [31, с. 102]. Гетьман заключив перемир'я, прийняв демаркаційну лінію на Горині і вернувся в Наддніпрянщину. Згодом Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва.

Таким чином, у цей час успіхів досягла гетьманська кіннота. Успішний розвиток подій в битві під Пилявцями дала змогу вийти на Захід України. Важливим стало вміле використання місцевого рельєфу. У результаті успішної битви під Пилявцями українській армії вдалося

визволити Волинь та Поділля. Війську Б. Хмельницькому не чинив опору жоден укріплений населений пункт.

3.3. Зборівська перемога як результат успішної військової тактики

В Енциклопедії історії України дослідник В. С. Степанков визначив поняття: «Зборівська битва 1649. Одна з битв, що відбулася між українським військом на чолі з Б. Хмельницьким й татарським військом на чолі з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, з одного боку, та польською армією – з другого, в роки національної революції 1648–1676» [62].

Гетьман Б. Хмельницький сподівався, що за нового короля йому вдасться втримати попередні здобутки. В червні 1649 р. ворожа армія перейшла Горинь (давня назва – Горина – річка в Україні та Білорусі) і розпочала наступи на селянські відділи, що стояли тут загонами. Під Шульжицями було розбито полки Таборенка та Івана Дінця. Особливо, що в даній битві брали участь на боці козацької армії, зокрема, жінки. Серед них, була Солохна Донцівна, яка була покарана як чарівниця в польському полоні. З Острополя підався Кривоносенко, а також уступив Звягель.

Водночас гетьман змобілізував українську армію і вирушив на поляків. Полковник Данило Нечай розгромив вороже військо під Межибочем, а гетьман ударив на Старий Константинів. Один з польських офіцерів сповіщав, що по армії пішли оповідки: «Панове регіментарі, поки мали діло з мужиками давали собі раду не найгірше; тепер як прийшло до самих козаків і татар, зовсім втратили голови, один до одного їздять військо ж вуха наставляє». Також полководець ворожого війська Фірлей підкреслював: «Цей наш відворот рівнявся втечі, – я вдаватися не вмію» [31, с. 207].

Король Ян Казимир вирушив дорогою на Сокаль та Добротвір задля надання допомоги. Український гетьман таємно забрав переважну частину війська з-під Збаража та вирушив під Зборів на зустріч польському королю.

«Рухаючись без прикриття і розвідувального забезпечення (без урахування того, що, починаючи від Золочева, біля польського війська з'являлися татарські розвідувальні роз'їзди), польська армія наприкінці дня 13 серпня зупинилася на відпочинок на правому березі р. Стрипи біля Млинівців (4 км північно-західніше Зборова).

Оскільки Зборів, через який повинне було далі рухатись польське військо, знаходився на лівому березі Стрипи, необхідно було через неї переправитись. Річка мала заболочені береги, а навпроти Зборова, з правого берега, в неї впадала Мала Стрипа, оточена ідентичною місцевістю, яка не дозволяла здійснити маневрування військом. Це була пастка для польського війська, якою вирішив скористатися Б. Хмельницький, щоб його розгромити.

Очікуючи прибуття з Польщі війська, очолюваного королем Яном Казимиром, Б. Хмельницький вживає заходів щодо організації постійно діючої глибинної розвідки, а також участі місцевого населення у протидії ворогові та надання допомоги українській та кримсько-татарській арміям. Створення розвідувальної мережі у районі воєнних дій забезпечувалося сотнями Прилуцького полку (Скотаренко) разом з татарськими підрозділами, а керівництво розвідкою здійснювалося Ф. Джалалієм. Це свідчить, що він був однією з провідних осіб штабу Б. Хмельницького.

За повідомленнями польських джерел, глибинну розвідку за допомогою татарських загонів Б. Хмельницький здійснював на відстань до 80 км, що дозволяло отримати інформацію у той же день. Фактично, починаючи від Золочева і до Зборова, українсько-татарська розвідка супроводжувала польське військо. Б. Хмельницький очікував моменту, коли за рахунок просування польського війська створяться найсприятливіші умови для його розгрому» [66, с. 225-226].

Для ворожої армії наступ української армії став не передбачуваним. 15 серпня 1648 р. армія Речі Посполитої підібралася до Зборова і зупинилося над багнистою річкою Гнізною, де на них здійснили напад

українська та татарська кіннота. Поляки фактично опинилися в пастці та почали хаотично вступати в бій й остаточно виявилися замкненим наступаючим військом. Водночас основні сили посполитів разом з Яном Казимиром зайняли Зборів та перебували на іншому березі Гнізни. Виступили й основні сили армії українського полководця Хмельницького.

Дійсно, тому що як описували ці події очевидці, зокрема у розповіді П. Шевальє вказувалось про те, що «Козаки та татари підійшли до королівського табору зовсім не помітно. Їм немало допомогли в цьому ліси, густа мряка на небачність ворога. Хмельницькому навіть вдалося зайти у місто Зборів і там досхочу надивитися, що собою уявляло польське військо» [11].

Військо короля замкнулося в оборонному таборі, окопалися і намагалися звести бій. Війську козаків і татар наступного дня вдалося здобути містечко Зборів і оточити поляків. Шинці сильно обстріляла українська артилерія. Тим часом, піхота пішла у наступ. Ворожим військом активно розповсюджувалися чутки про те, що старшина покидає поле бою. Ян Казимир був змушений розпочати дипломатичні перемовини з гетьманом та ханом. У результаті було підписано «Зборівський мир» (18 серпня 1649) [30, с. 208].

Аналіз бойових дій та черговість введення до них сил вказують, що похідна побудова війська Б. Хмельницького відповідала задуму зустрічної битви. Першим мав висуватися передовий загін козацької армії у складі 30 тис. татарської кінноти, підсилений іншими козацькими підрозділами з вогнепальною зброєю, за ним на відстані півпереходу (15-20 км) – головні сили у складі 40-50 тис. козацької піхоти і 4-5 тис. возів обозу.

Важливе значення в перемогах Б. Хмельницького відіграло фортифікаційне мистецтво. Зокрема сучасник подій француз Шевальє акцентував увагу на тому, що табір козаків (фактично «рухома фортеця»), котрий створювався з кількох рядів возів, де перебувала частина війська, спроможна була витримати потужну атаку. Насамперед табір, що

розміщувався під Зборовим побудували у кілька десятків рядів [12, с. 38]. У 1649 р. під фортецею Збаражем очолював кінноту С. Морозенко.

Український історик М. Грушевський зазначав про Б. Хмельницького: «Нашвидку присяг він, сидячи на коні, на формулу присяги, прочитану воєводою Кисілем, в присутності канцлера. Сим одначе не вдоволили ся й жадали від нього ще, щоб ставив ся перед королем, особисто зложив йому покору й просив пробачення» Тривалі перемовини 18 серпня завершилися підписанням акту, але не у вигляді договору рівноправних партнерів, а як односторонній королівський акт – «Деклярацію ласки короля Його Милости на пункти прошення Війська Запорозького» [37].

Підводячи підсумки характеристики кампанії 1649 р., варто зазначити, що застосування широкого маневрування сил української армії у районах воєнних дій (Лоевська битва, облога Збаража, Зборівська битва) та на полі бою (використання переправ через р. Стрипу для розпорошення сил противника біля Зборова, введення головних сил української армії під прикриттям передового загону у Зборівській битві) дало позитивні та переможні для козаків результати.

Прикладом оперативно-тактичної організації проведення бойових дій є саме Зборівська битва, яка своїм характером демонструвала успішний зразок зустрічної битви. Ключовим аспектом її організації був вибір моменту атаки ворога під час його переправи через р.Стрипу передовим загonom української армії. При цьому були вміло використані фактор раптовості, характер та знання місцевості, що призвело до тимчасового роз'єднання польських сил і засобів під час переправи через Стрипу.

За своїм характером головна ідея битви та її реалізація схожі з Жовтоводською та Корсунською битвами, але тут, під Зборовом, у використанні передового загону (татарської кінноти) були допущені прорахунки. Відстань між передовим загonom і головними силами була обрана невдало – удвічі більшою, ніж того вимагали умови цієї зустрічної

битви. Внаслідок цього блискучий успіх татарської кінноти у першій половині дня 15 вересня не вдалося закріпити введенням головних сил – української (козацької) піхоти. Остання прибула у район битви із запізненням, наприкінці дня, тому шанс на швидку перемогу був втрачений [66, с. 231-232]

Отже, Зборівська перемога першочергово демонструвала умілу тактику військової майстерності та завершилася підписання угоди. Гетьман Б. Хмельницький плекав надію на нового польського короля, що стало однією з причин припинення дій на Західній Україні.

3.4. Нові елементи в тактиці оточення ворога: битви під Берестечком та під Батогом

В Енциклопедії історії України історик В. С. Степанков розкриває термін: «Берестецька битва 1651 – відбулася 28 (18) черв. – 10 лип. (30 черв.) 1651 неподалік від м. Берестечко між українським військом на чолі з Б. Хмельницьким і польським військом під проводом короля Яна II Казимира Ваза. Кременець до м-ка Козин (нині село Радивилівського р-ну Рівнен. Обл.) на р. Пляшівка (прит. Стиру)» [60].

Король Речі Посполитої перетнув річку Стир та закріпився на рівній площині між Стиром та Пляшівкою. Український табір розташувався навпроти ворожого, на милю, над Пляшівкою. Однак дана місцевість була не вигідною, терен був горбковатий, а над річкою тяглися широкі багна. До місця подій прибув, також, хан Іслам Герей разом з ордою та розмістився неподалік за українським табором. Козацька армія налічувала 100000, татар 80000, а поляків 160000. Однак до бойової армії було взято меншу кількість осіб. Бої розпочали 28 червня 1651 р. гарцівники на нерівному терені, котрий відділяв обидва табори. Наступного дня, вороже військо виступило на український табір, який не був ще упорядкований. Однак козацький гетьман наніс удар збоку і відтяв вороже угруповання від козацького табору. Під час цих подій загинуло орієнтовно 7000 поляків, козаками було

здобуто 28 хоругв, а також прапор гетьмана Потоцького, що сприяло моральному піднесенню війська Б. Хмельницького. Наступного дня українське військо спіткала воєнна невдача: завдяки артилерії кіннота ворога переламала козацькі лави та дійшла аж до таборових возів. Поразки зазнали і татарські угруповання. Український гетьман потрапив у татарську неволю.

Історик Т. Чухліб проаналізував прорахунки гетьмана Б. Хмельницького у цій битві. Зокрема, що оборонний табір української піхоти занадто близько розташований, а також маневрування на правому фланзі локалізувалось болотистими берегами р. Пляшівка. Як наслідок, у кінноти татар була відсутня можливість своєчасної підмоги від козаків та вимушена була відступити. Завдячуючи доречним оперативним діям полковників Ф. Джалалія й І. Богуна більшість службовців українського війська мала змогу вийти з оточення [72, с. 307].

Визволившись, Б. Хмельницький завзято розпочав розбудовувати оборону. На Київщині ворогів зустрічала могутні фортифікації.¹³ 13 серпня українській армії вдалося спинити поляків. Проте литовське військо на чолі з Янушем Радивилом здобули Київ і розпочали наступ на українське військо. Б. Хмельницький був змушений підписати білоцерківський договір. Важливо, що в битві під Берестечком була удосконалена артилерія української армії. У цій битві на озброєні козаків нараховували 100 гармат [12, с. 38].

В Енциклопедії історії України дослідник В. С. Степанков вказував, що Батозька битва 1652 – битва українського війська під командуванням Б. Хмельницького з польським військом, очолюваним великим коронним гетьманом М. Калиновським, що відбулася 1–2 черв. (22– 23 трав.) неподалік гори Батіг і містечка Батіг (нині с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Вінницької обл.) [59].

Битва під Батогом також є однією із яскравих прикладів прояву військового мистецтва Б. Хмельницького, зокрема у маневрах одразу кількома загонами, які до того ж формувались із різного роду військ.

У літописі Самійла Величка так зазначалося про цю битву «Криваве змагання Хмельницького з поляками на Батозі сотворило численні сльози польським мешканцям. Воно постало з вини поляків» [3].

Згодом після подій під Берестечком Калиновський зібрав армію і зупинився під Батогом, на правому березі річки Богу. Обставивши табір на просторій, гладкій рівнині, котру важко було обороняти, розтягнув укріплення на цілу милю. На противагу ворогові полководець виставив татар. 1 червня 1652 р., на початку битви ворог відбив передовий татарський полк. Однак, отримавши підсилення, татарські воїни відігнали кінноту противника до табору. Наступного дня підійшли козацькі полки та оточили табір. Сильний супротив чинила німецька піхота [30, с. 211-212].

Один із сучасників тодішніх подій, польський шляхтич так описував зазначений наступ «...Близько полудня нас атакував сам Хмельницький з такими великими силами, що ми не могли протриматися і однієї години» [13].

Український гетьман проявив свої воєнні таланти, відправивши Богдан сина, Тимоша, в авангарді із меншим загоном. Водночас він сам вирушив на відстані денного переходу із головним військом і татарами. Напередодні Б. Хмельницький відправив ворогові листа, «розсекретивши» шлях, яким мав рушати його син, на сватання до Розанди Лупул, молдавської принцеси. Посполити бажали завдати шкоди союзу України (Русі) та Молдови. Гетьман Мартин Калиновський влучив у пастку – разом із коронним військом та найманою німецькою піхотою він вирушив на перехоплення [13].

Крім того, далась в знаки і погана польська розвідка та орієнтування в ситуації, оскільки не мали відомостей про посилення козацького війська за рахунок головних козацьких сил та татарської кінноти. Проте, польська

армія прибула на місце подій раніше і їй вдалося вже розміститись, але не врахували особливості місцевості та фронт оборони дуже розтягнули і відповідно їм бракувало сил для рівномірної її забезпечення. Б. Хмельницький натомість вдало використав зазначену ситуацію та вдався до такти раптового удару одразу з кількох боків з метою розірвати табір і щоб в подальшому знищити ворога по окремо.

Для застосування цієї тактики козацьке військо було поділено на дві частини, кожна із яких мала своє завдання. Так, особливу функцію виконували авангард козацької та татарської кінноти, які фактично приховували пересування головних сил і татарського загону. Тому виманивши поляків на зручну їм місцевість, головні козацькі сили вдалися до активного наступу та атаки, тим самим звівши активність поляків нанівець [57, с. 494-495].

Сучасний український історик Т. В. Чухліб у своїй публікації, котра присвячена воєнному мистецтву козаків наголошував, що вершиною воєнного мистецтва Б. Хмельницького стала битва під Батогом, оскільки її очевидці подій, навіть, порівнювали з успіхом античного полководця Ганібала під Каннами. Насамперед у даній битві виражені нові елементи в тактиці оточення ворога. Ключовими моментами було те, що козацьке військо до реалізації оточення були направлені на деморалізацію ворога (демонстрація частини своїх сил, справляючи враження про кількісну перевагу суперника), маневр з оточення реалізовувався на далеких підступах до розміщення противника (оперативне оточення), а згодом здійснювалося повне технічне оточення, вправне маневрування українських частин змушувало ворога розосереджувати їх сили. Наприкінці операції полководець реалізував сильний та раптовий удар по польському табору водночас з трьох боків. Результатом стали значні втрати на боці противника: з 26 тис. війська зберегли власне життя одиниці [72, с. 311].

Отже, попри поразку в Берестецькій битві у 1651 р. наступного року в Батозькій битві українське військо отримало тріумфальну перемогу, а

полководець отримав славу видатного військового далеко за межами Війська Запорозького. Так, у Батозькій битві було враховано досвід Берестецької битви у питаннях питомої ваги піхоти для підтримки бойових дій кінноти. Вказана переможна битва є взірцем реалізації концепції виснажування ворога шляхом оперативно-стратегічного та оперативно-тактичного маневрування української армії у поєднанні з її високим бойовим забезпеченням. При цьому основним заходом ослаблення (виснаження) ворога був обраний раптовий вихід української армії у район його незавершеного зосередження (район Батога), а також перетворення цього району на поле бою і розпорошення на ньому його сил.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши відповідні джерела та літературу, ми дійшли наступних висновків.

Тематика військового мистецтва козаків часів Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. активно досліджувалась науковцями у різні періоди. Нами було виділено декілька етапів за хронологічним принципом. Крім того, всі наукові дослідження можна виокремити як загального характеру, так і проблемно-тематичні.

Питання побудови українських державних структур, війська та розробка воєнної доктрини у різний час мають свої особливості. Цілком закономірно, що у козацькому середовищі й особисто у Б. Хмельницького сформувалася своя система поглядів, тобто воєнна доктрина, на ведення війни проти Польщі. Організоване у військову силу козацтво створило (за традиціями Запорізької Січі) у 1648 р. свої державні інститути з метою максимальної мобілізації сил народу для його визволення. При цьому військові структури не тільки виступили ініціаторами побудови державної системи, а й стали базою для її створення.

На період Національно-Визвольної війни 1648-1657 рр. припадав один із періодів становлення та розвитку військового мистецтва козаків. Бойова та фізична підготовка запорозьких козаків мала високий рівень. Бойове навчання безпосередньо відбувалося під час несення військової служби. Повсякденне життя і дозвілля запорожців було заповнене фізичними вправами. Перебування в запорозькій громаді фізично слабких людей було просто неможливим, а виборність командного складу виключала перебування на посадах старшин, які не мали достатнього досвіду і авторитету.

Свою специфіку мало озброєння різного роду військ, основними з яких були піхота та кіннота. Гучної слави зажила козацька піхота – основний рід козацького війська. Проте головну роль попри все відігравала

вогнепальна зброя – найбільш ефективна та динамічна в технічному аспекті. До того ж саме вона вирішальним чином впливала на розвиток традиційних форм тактики війська. Основну холодну зброю козаків становили шаблі поширеного на той час угорсько-польського типу.

Широке, на високому рівні професіоналізму, застосування на полі бою таких бойових порядків, як табір, лава, галас, розгардіяш, батування та ін., свідчать про те, що на Січі військова справа мала системний характер, тобто реалізовувалася в межах воєнної доктрини.

Тактичне мистецтво козаків було тісно пов'язане, з одного боку, з річпосполитськими, а з іншого – зі східними, зокрема татарськими традиціями, оскільки козаки досить часто виступали у спільних бойових діях. Проте основні елементи ведення бою козаків, такі як планування кампанії, її забезпечення, розвідка, пересування та розположення військ все ж виразно відрізнялись від інших військових формувань.

Початок Національно-Визвольної війни став певним рубежем у розвитку військового мистецтва козаків. Саме в оперативно-стратегічній царині прослідковано найбільше проявів нових тенденцій у розвитку військового мистецтва, у якому з'явилися нові елементи – залучення Б. Хмельницьким союзної татарської піхоти, яка стала важливим підкріпленням, що в свою чергу ліквідувало оперативно-тактичну перевагу поляків у кавалерії тощо.

Однією з форм бойових операцій козаків були несподівані для ворогів нічні напади. Здійсненню такого заходу передувала розвідка, бо успіх залежав від якості вхідної інформації. У період визвольної війни Богдана Хмельницького серед так званих «військових хитрощів» також були тактичні прийоми, які мають безпосереднє відношення до тактики психологічної боротьби.

Детально розглянувши тактику та стратегії кожної з визначних битв періоду Національно-визвольної війни, можна констатувати, що у битві при Жовтих Водах в травні 1648 р. Б. Хмельницькому довелося

використовувати тактику щільної облоги табору, безперервному обстрілі противників та приступам з усіх боків. Перебування у постійній напрузі знесилювало поляків і вони почали відступ.

В той час як у битві під Пилявцями гетьман продемонстрував свої видатні військові здібності: він спромігся вимусити противника почати бій у незручній для нього місцевості, відрізати і знищити найбільш боєздатну частину польського війська – панцерну кінноту, завдати флангового раптового удару і здійснити стрімке переслідування.

Зборівська перемога стала результатом успішної військової тактики, яка передбачала не безпосередні бойові дії, а маневрування військом на комунікаціях району бойових дій та переходом вже до оборонного бою в укріпленому таборі.

Батозька битва є взірцем реалізації концепції виснажування ворога шляхом оперативно-стратегічного та оперативно-тактичного маневрування української армії у поєднанні з її високим бойовим забезпеченням.

Загалом, Б. Хмельницький у виборі способів та тактик ведення війни базувався на розробці концепції виснажування ворога, основною формою бойових дій вбачав у застосування різних маневрів козацьким військом та намагався поєднувати традиційні форми боротьби за новою, лінійною тактикою. Оперативно-тактичне маневрування або власне військове мистецтво ведення бою передбачало використання різних тактик в залежності від ситуації, зокрема мова йде про використання просування військ для обходу, обхвату і розгрому ворога по частинах; попереднє виснаженні ворога перед театром бойових дій; використання місцевості для зниження боєздатності противника; розгром ворога головними силами шляхом маневрування вогнем піхоти та ударами татарської кінноти тощо. Враховуючи вищесказана, важливим етапом для проведення бойових дій Б. Хмельницький вважав у їх плануванні та проведенні успішної розвідки всіх рівнів.

Таким чином, головну стратегічну мету Б. Хмельницький бачив у знищенні противника, тому завжди прагнув до вирішальної битви, а у тактиці ведення бойових дій використовував різноманітні засоби, що базувались, з одного боку, на традиційних козачих звичаях, з іншого – на здобутках європейського воєнного мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

1. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 3: 1651–1654 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик; Редкол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій. – К., 2014. – 424 с.
2. Літопис Григорія Грабянки [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm> (Дата звернення: 29.04.2022)
3. Літопис Самійла Величка [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velichko/vel03.htm> (Дата звернення: 29.04.2022)
4. Літопис Самовидця [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/samovydyd/sam.htm> (Дата звернення: 29.04.2022)
5. Табір військ ВКЛ під Речицею. – Лист литовського стражника Григорія Мирського до князя Я. Радзівіла. 1649, червня 5. № 18 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 242
6. Табір коронних військ під Глуськом. – Лист князя Януша Радзівіла до підканцлера ВКЛ. 1648, жовтня 5. №2 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 237
7. Табір під Берестечком. Додаток до листу невідомого від 10 липня. 1651, липня 10. № 35 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 247.
8. Уривок з «Історії польської» Я.В.Рудавського. №162 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 203

9. Уривок з «Повідомлення про козаків» П'єра Шевальє – продовження його ж «Історії війни козаків проти Польщі». 1655. № 161 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 202
10. Щоденник походу короля Яна Казимира під Берестечко, писаний одним з королівських секретарів. 1651, травня 10-20. № 19 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 301-305
11. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/chevalier/shevl.htm> (Дата звернення: 6.10.2022)

ЛІТЕРАТУРА

12. Апанович О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників // Український історичний журнал. 1995. № 4. С. 33-45.
13. Битва під Батогом. Перша перемога регулярного українського війська [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukrainaincognita.com/vinnytska-oblast/trotyanetskyi-raion/chetvertynivka/bytva-pid-batogom-persha-peremoga-regulyarnogo> (Дата звернення: 6.10.2022).
14. Божко Н. М. До питання про історію походу Б. Хмельницького та облога Львова (1648) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). 1991. С. 183– 191.
15. Бойовий гопак війська [Електронний ресурс]. 2019. Режим доступу: <https://spadok.org.ua/kharakternyky/10-faktiv-pro-boyovyy-gopak> (Дата звернення: 6.10.2022).
16. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. К. : ПП Брехуненко Н., 2007. 72 с.

17. Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького. К. : ПП Брехуненко Н., 2009. 64 с.
18. Воєнна стратегія Богдана Хмельницького [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uahistory.co/article1/tpjyy.html> (Дата звернення: 6.10.2022)
19. Воєнне мистецтво козаків [Електронний ресурс]. 2016. Режим доступу: https://www.medievist.org.ua/2016/09/blog-post_28.html (Дата звернення: 18.10.2022)
20. Войтович Л. Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. // Проблеми історії країн Центрально-Східної Європи. 2012. Вип. 3. С. 64-79
21. Гаврилюк І. В. Військове мистецтво Богдана Хмельницького та інших козацьких командувачів протягом 1648–1651 рр. Досягнення, недоліки і невтішний фінал // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. Т. 2. 2019. С.67-73.
22. Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. 1998. Т.5. С.97.
23. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К.: Вища шк., 1994. 539 с.
24. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1991. Т. 8. 1995. 856 с.
25. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007.
26. Еволюція воєнного мистецтва : навч. посіб. : у 2 ч. Ч. 1 / [Д. В. Веденєєв, О. А. Гавриленко, С. О. Кубіцький та ін. ; за заг ред. В. В. Остроухова]. К.: Нац. акад. СБУ, 2017. 276 с.
27. Елітна козацька розвідка: хитрощі Війська Запорозького, які допомагали перемогти в бою [Електронний ресурс]. 2020. Режим доступу: <https://www.5.ua/suspilstvo/elitna-kozatska-rozvidka-khytroshchi-viiska->

zaporozkoho-iaki-dopomahaly-peremohty-v-boiu-223216.html

(Дата

звернення: 18.10.2022)

- 28.Задунайський В. Козацькі стратегії і стратегеми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «стратегемах» секста Юлія Фронтіна // Історичні і політологічні дослідження, № 2 (63), 2018. С. 31-44
- 29.Інформаційно-психологічне протиборство: підручник. Видання друге перекладене, доповнене та перероблене / [В. М. Петрик, В. В. Бедь, М. М. Присяжнюк та ін.]; за заг. ред. В. В. Бедь, В. М. Петрика. К.: ПАТ «ВІПОЛ», 2018. 386 с.
- 30.Історія українського війська / За ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича. Львів: Вид. Івана Тиктора; друк. Медицький – Тиктор. 1936. 720 с.
- 31.Історичні постаті України: іст. нариси: зб./упоряд. та авт. вст. ст. О. В. Болдирев. Одеса: Маяк, 1993. С. 76-77.
- 32.Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л. Бутич, Я.Д.Ісаєвич, 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ,1990. 408 с.
- 33.Козацькі гармати [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kozaku.in.ua/zbroya/93-kozack-garmati.html> (Дата звернення: 17.09.2022).
- 34.Кононенко В. Огляд Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Том 4 (1655–1658 рр.). // «Критика». 2018. № 7–8. С.249–250.
- 35.Костомаров М. Богдан Хмельницький. Київ : Веселка, 1992. 94 с.
- 36.Кудіна В. О. Військове мистецтво козаків [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/50590135.pdf> (Дата звернення: 19.10.2022).
- 37.Мельник І. Зборівська битва – ще одна невіграна перемога [Електронний ресурс] // Збруч. 2014. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/25818>. (Дата звернення: 18.10.2022).

- 38.Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Український історичний журнал. 1998. № 6. С. 103-105.
- 39.Мицик Ю. А. Пилявецька битва 1648 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Pyliavetska_bytva_1648 (Дата звернення: 19.10.2022).
- 40.Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ: Промінь, 1990. 302 с.
- 41.Мірошниченко М.П. Воєнна стратегія Богдана Хмельницького // Воєнна історія. 2002. № 2. С. 32 – 41.
- 42.Моця Б. О. Тактика ведення боїв Б.Хмельницького [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Motsia_Bohdan/Taktyka_vedennia_boiv_B_Khmelnytskoho.pdf? (Дата звернення: 10.10.2022).
- 43.Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: Політика, ідеологія, військове мистецтво / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. К.: Генеза, 1998. 319 с.
- 44.Нестеренко Н. Г. Пилявецька битва – триумф української зброї (бібліо-експрес довідка до 370-річчя) [Електронний ресурс]. 2018. Режим доступу: http://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/09/Biblio-ekspres-dovidka-Pilyavetska_bitva.pdf (Дата звернення: 10.10.2022).
- 45.Перчук В. Козацька шабля: історія слави [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://na-skryzhalyah.blogspot.com/2017/04/blog-post_55.html?m=1&fbclid=IwAR0rbDgZ_d37-RaO11WWRfM2gx8vfxYt_7lXzhrziNjnJFGiuIVseg8Gmc (Дата звернення: 19.10.2022).
- 46.Петрів В. Стратегічні операції Б. Хмельницького під час війни 1648-1649 рр. // Військо України. 1963. №2. С.101.

- 47.Печенюк І. Битва козацького війська з поляками під Корсунем (25-26 травня 1648 р.): вісторіографічна проблема // Воєнна історія. 2008. № 3. С. 15 – 20
- 48.Поух А. В. Козацька зброя і військова тактика та її зв'язок з військовою справою попередників // Гуманітарний журнал. 2012. № 4. С. 94-99.
49. Разин Е. История военного искусства: в 5 т. М., 1955.
50. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. Львів, 1993.
51. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. К.: Аграрна наука, 1996
52. Сидоренко В. О. З історії селянсько-козацької артилерії часів Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Праці Київського державного історичного музею. К., 1958. Вип. 1.
53. Сидоренко В. О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. К., 1972. Вип. 7.
- 54.Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. К.: Либідь, 1993. 502 с.
- 55.Смолій В.А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648-1676 рр.). Київ:Альтернативи, 1999. 352 с.
- 56.Сокирко О. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) // УІЖ. 2012. №4. С. 35-51
- 57.Сокирко О. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси у 2 томах. К.: Видавничий дія «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 485-530
- 58.Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана (Великого 1648–1657 рр.) / Рец.: Мицик Ю. А., Брехуненко В. А., Чухліб Т. В. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 107-108.
- 59.Степанков В. С. Батозька битва 1652 р. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с. Режим доступу:

http://www.history.org.ua/?termin=Batozka_bytva_1652 (Дата звернення: 19.10.2022).

60. Степанков В. С. Берестецька битва 1651 р. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Berestetska_bytva_1651 (Дата звернення: 19.10.2022).
61. Степанков В. С. Жовтоводська битва 1648 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2005. 672 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zhovtovodska_bytva_1648 (Дата звернення: 19.10.2022).
62. Степанков В. С. Зборівська битва 1649 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2005. 672 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zborivska_bytva_1649 (Дата звернення: 19.10.2022).
63. Стороженко І. С. Битва на Жовтих Водах // Український історичний журнал. 1995. - № 4. С. 129-137.
64. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. / Наук. ред.: Ф. П. Шевченко; Передмова М. П. Ковальського. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1996. С. 36-37.
65. Стороженко І. С. Битва на Жовтих Водах 29 квітня–16 травня 1648 року у світлі нових досліджень. Дніпропетровськ : Лізунов Пресс, 2013. 184 с.

- 66.Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середина XVII століття. Книга перша: Воєнні дії 1648–1952 рр.: наукове видання. Дніпропетровськ : ДДУ, 1996. 320 с.
- 67.Стороженко І.С. Проблема дослідження військового мистецтва української козацької держави // Українська козацька держава: витоки шляхи історичного розвитку: Матеріали респ. іст.читань. Вип. 1 / АН України. Ін-т історії України. К.,1991. 158 с.
68. Строков А. История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество. М., 1955.
- 69.Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. К.: Либідь, 1991. С. 119.
70. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького: військово-історична студія. Львів, 1994. 186 с.
- 71.Ткачук А. Особливості висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській та українській історіографії // Історичний архів. 2015. Вип. 14. С. 200-209
- 72.Чухліб Т. Воєнне мистецтво // Історія української культури. Т.3. Київ: "Наукова думка", 2003. С. 293 - 316.
73. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm> (Дата звернення 7.05.2022)
74. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 1 / Передмова В. А. Смоля; Ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст. голови), В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, М. М. Шубравська (відп. секр.). АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії. К.: Наукова думка, 1990. 596 с.
75. Nagielski M. Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły Kozacko-tatarskie w maju 1654 roku // Barok. 2001. R. 8. Nr. 1. S. 185-191.
76. Nagielski M. Diariusz(z) jako Chmielnicki's zturmował do Kamieńca Podolskiego 1651 r. // Barok. 2001. R. 8. Nr. 1. S. 191-197